

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Katedra teorie kultury
(Kulturologie)

Eva Mikulášková

ARMÉNSKÁ ARCHITEKTURA
ARMENIAN ARCHITECTURE

Diplomová práce

Vedoucí práce: PhDr. Vladimír Czumalo, CSc.

2009

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité prameny a literaturu.

V Praze dne 31. 8. 2009

Eva Mikulášková

Anotace

Tato diplomová práce se věnuje charakteristice arménské architektury jako výsledku specifických kulturně geografických podmínek středověké Arménie. Podává základní přehled o arménské geografii, historii, jazyce a náboženství, na který navazují kapitoly zabývající se vývojem arménské architektury od předkřesťanské periody po pozdní středověk. Zvláštní pozornost je věnována kulturní roli jednotlivých středověkých klášterů.

This dissertation deals with the characteristics of Armenian architecture as a result of specific cultural and geographical conditions of medieval Armenia. The paper shows a basic overview of the Armenian geography, history, language and religion, followed by the chapters describing the development of Armenian architecture from pre-Christian period to the late Middle Ages. Particular attention is paid to the social role of medieval monasteries.

Obsah

1.	Úvod	6
2.	Geografické podmínky	8
3.	Historie	11
3.1	Předchůdci Arménů a říše Urartu.....	11
3.2	Vznik Arménského království	12
3.3	Pod nadvládou Římanů.....	13
3.4	Nástup křesťanství	15
3.5	Arabská nadvláda a nástup Bagratovské dynastie	16
3.6	Arménské království v Kilíkii	17
3.7	Turecká nadvláda	19
3.8	Sovětský svaz.....	21
3.9	Vznik samostatného státu	21
4.	Náboženství.....	23
4.1	Než přišlo křesťanství.....	23
4.2	Vznik křesťanského státu	24
4.3	Zoroastrismus částečně zůstává.....	26
4.4	Arménská apoštolská církev	27
4.5	Život v kláštorech	29
5.	Arménský jazyk a písmo	31
6.	Architektura.....	33
6.1	Základní rysy arménské architektury	34
6.2	Periodizace.....	39
6.3	Předkřesťanská architektura	39
6.4	4.-7. století: Období raného středověku.....	41
6.4.1	Katedrála v Ečmiadzinu	44
6.5	9.-11. století: Období vrcholného středověku.....	45
6.5.1	Katedrála v Ani.....	48
6.6	13.-14. století: Období pozdního středověku.....	49
7.	Kláštery středověké Arménie.....	52
7.1	Dadivank.....	53
7.2	Gandzasar	56
7.3	Geghard.....	58

7.4	Gladzor	60
7.5	Goshavank	60
7.6	Haghartsin.....	63
7.7	Haghat	64
7.8	Noravank.....	67
7.9	Sanahin	69
7.10	Tatev	71
8.	Architektonická plastika.....	74
8.1	Kačkarsy	75
9.	Závěr.....	77
10.	Literatura	79
11.	Seznam zdrojů obrazových příloh.....	80

1. Úvod

Málokterá země prožila více útrap než Arménie. Přežít v regionu, kde na jedné straně mezi sebou neustále bojují jednotlivé kavkazské národy a z druhé hrozí rozpínající se Turecko a v minulosti jeho předchůdce Osmanská říše, vyžaduje velkou houževnatost a spoustu energie. Snad právě nekončící proces, během kterého v historii docházelo k tlakům na arménskou kulturu, která musela čelit snahám o její asimilaci a akulturaci, utužil Armény a dal vzniknout jejich národní mentalitě. Vpády nájezdníků a dobyvatelů provázejí arménskou minulost bez ustání a ve 20. století vrcholí téměř ve fyzické likvidaci národa.

Lidem, kteří si neříkají Arméni ale Haj¹, bývá proto historiky přisuzována jistá výjimečnost. Už jejich fyzické rysy je odlišují od ostatních národů. Naprostá většina z pouhých tří milionů Arménů se od desítek milionů svých turkických a kurdských sousedů odlišuje svou fyziognomií – typickým orlím nosem a protáhlým obličejem (Je příznačné, že orel je mimo jiné vyobrazen na státním znaku Arménie). Jen v posledních dvou desetiletích Arménie prožila to, co jiné státy za celá staletí: ničivé zemětřesení, válečné konflikty s Ázerbajdžánem, konflikty s Tureckem.

Jaká síla tedy Armény vedla k tomu, že si i přes nepříznivé podmínky dokázali udržet svou národní identitu? Je jisté, že si Arméni velmi zakládají na své kulturní tradici a historii. Kořeny tohoto etnika spadají do doby před 2.600 lety a do dnešní doby mu pomohla přežít schopnost uchovat si svou historii, své písmo, které Arméni považují za svaté, a křesťanství, které si dokázali jako státní náboženství udržet od 4. století až do současnosti. Důležitou roli určitě hrálo přesvědčení Arménů o vlastní determinaci a svobodě a vůle zachovat si svou zvláštní formu křesťanského náboženství a s ním související sakrální architekturu a umění.

Právě vyvinutí specifického architektonického stylu na základě daných přírodních a kulturních podmínek je tématem této práce. Mou snahou bude osvětlit důvody, díky kterým v Arménii vznikaly z hlediska historie architektury výjimečné stavby, které se staly inspirací pro celý region. Poté, co se pokusím o charakteristiku arménské kultury z hlediska její historie, geografie, jazyka a náboženství, budu se věnovat základním rysům arménské

---

¹ Arméni název své země odvozují od jména svého legendárního praotce Hajka. Od Hajkových časů se jeho lid nazývá Haj, zemi se říká Hajastan a její dynastie nese jméno Hajkazjan (koncovka „jan“ je typickým znakem arménských příjmení).

architektury a její periodizaci. V samostatné kapitole zpracuji charakteristiky jednotlivých klášterů, které vznikly v období středověku. Ráda bych postihla nejen architektonickou stránku klášterů, ale i jejich roli pro arménskou společnost a způsob života jejich obyvatel.

2. Geografické podmínky

Arménie se rozkládá na horské plošině, která svou nadmořskou výškou přechází anatolské území na západě a íránské na východě, a je vklíněná mezi kavkazský hřeben na severu a pohoří Taurus na jihu. Tyto geografické podmínky z Arménie činí těžko přístupné a svým způsobem izolované území.

K podmínkám plynoucím z geografické polohy se přidává politická situace, kdy Arménie na všech stranách sousedí s více méně nepřátelskými státy, které kontrolují přístupové cesty k moři. Výsledkem je jakási politická izolace, kdy jediné dvě cesty, kterými Arméni mohou cestovat a transportovat zboží, vedou přes velmi krátkou a špatně přístupnou hranici s Íránem na jihovýchodě a přes Gruzii, kde je ovšem situace komplikována konfliktem v Abcházii na hranici s Ruskem. To je jedním z důvodů, proč se Arménie jen těžko dostává z hospodářské krize po rozpadu Sovětského svazu.

Dějiny Arménů lze dokládat přibližně od 12. století př. n. l., kdy přišli do dnešního východního Turecka a postupně se rozšířili na území rozdělená ve 20. století mezi Turecko, Sovětský svaz, Írán a Irák. V současné době se jedná o nevelké území (29,800 km²) srovnatelné např. s rozlohou Belgie, zaklíněné mezi Gruzii, Tureckem, Íránem a Ázerbajdžánem, tedy mezi státy s velmi odlišným náboženstvím, jazykem a kulturou.

V minulosti se ovšem Arménský stát rozkládal na mnohem větším území. Sahal až k jezeru Van v dnešním Turecku a jeho součástí byla i posvátná hora Ararat, na které kdysi přistál Noe se svou archou. S faktem, že se Ararat dnes nachází v Turecku, se Arméni dodnes nesmířili a možná i to je jednou z příčin, proč se Arménie od rozpadu Sovětského svazu ocitá v tak tíživé politické a ekonomické situaci.

Území Arménie není snadné identifikovat, z části proto, že oblasti s arménským obyvatelstvem a kulturou se neshodují s oblastmi, kde Arméni vládli, a částečně proto, že se rozsah území kontrolovaného Armény značně měnil. Podle jednoho odhadu činila rozloha historické Arménie 620 000 km², kdežto podle jiného, který bere v úvahu Arménii v historickém a geografickém smyslu, pouze kolem 400 000 km² (Redgateová, 2003 s. 19).

Base 802742AI (C00132) 8-02

Obrázek 1: Mapa současné Arménie

Největší část země zaujímá Arménská vysočina sopečného původu, která je čas od času postihována zemětřeseními². Země se nachází na stejné zeměpisné šířce jako např. Madrid, ale klimatické podmínky jsou výrazně ovlivněny průměrnou nadmořskou výškou, která se pohybuje kolem 1800 metrů³. Proto se zde projevují výrazné rozdíly mezi letními a zimními teplotami. Např. průměrná měsíční teplota v Jerevanu kolísá v rozmezí 4,1°C (leden) až 25,5°C (červenec).

² Poslední velké otřesy ze 7. prosince roku 1988 zničily města Spitak a Leninakan/Gyumri a vyžádaly si asi 120 000 obětí (Dedeyan, 1992 s. 10).

³ 90% území Arménie leží výše než 1000 metrů nad mořem.

Při utváření arménské společnosti hrály odjakživa důležitou roli hory protkané nesčetnými říčkami a klikatými kaňony. Chránily místní obyvatelstvo a znesnadňovaly vojenská tažení. Zprávy o arabských vpádech a trestných výpravách ukazují, že zimu bylo třeba trávit v zimních táborech. Hory dále skýtaly místním obyvatelům skvělé podmínky pro pastevectví a chov dobytka a díky úrodné půdě se zde dařilo řadě plodin - obilí, bavlně, rýži, hedvábí, cukrové třtině, tabáku, melounům, ovocným stromům, vinné révě a ořechům. Pastevectví a chov dobytka byly důvodem k nomádskému způsobu života a s tím souvisejícím rozvojem řemesel a obchodu.

Část arménských hor je vulkanického původu. Sopky⁴, které se zde nacházejí, jsou dnes už vyhaslé, ale díky jejich činnosti v dávné minulosti podzemí skýtalo materiál mnoha kvalit, využívaný zejména ve stavebnictví - vulkanický tuf. Tuf se vyznačuje lehkostí a snadnou opracovatelností, což bylo pro stavitele důvodem, aby z něj učinili hlavní stavební materiál arménské architektury.

Dovednosti a schopnosti arménských stavitelů měly svůj původ zejména v obtížných přírodních podmínkách arménské vysočiny. Častá zemětřesení je nutila k použití speciálních technologií, jako např. *opus caementicium*⁵ nebo použití vázaných podpor v postranních zdech.

Podle středověkých měřítek nebyla Arménie v žádném případě chudou zemí. Mimo vulkanického tufu se zde nacházela naleziště stříbra, zlata a mědi. Zeměpisná poloha Arménie byla výhodná i z obchodního hlediska. Zemí procházely už od nejstarších dob obchodní cesty spojující Černé moře s Kaspickým, Anatólii a Rusko s Íránem a Mezopotámií.

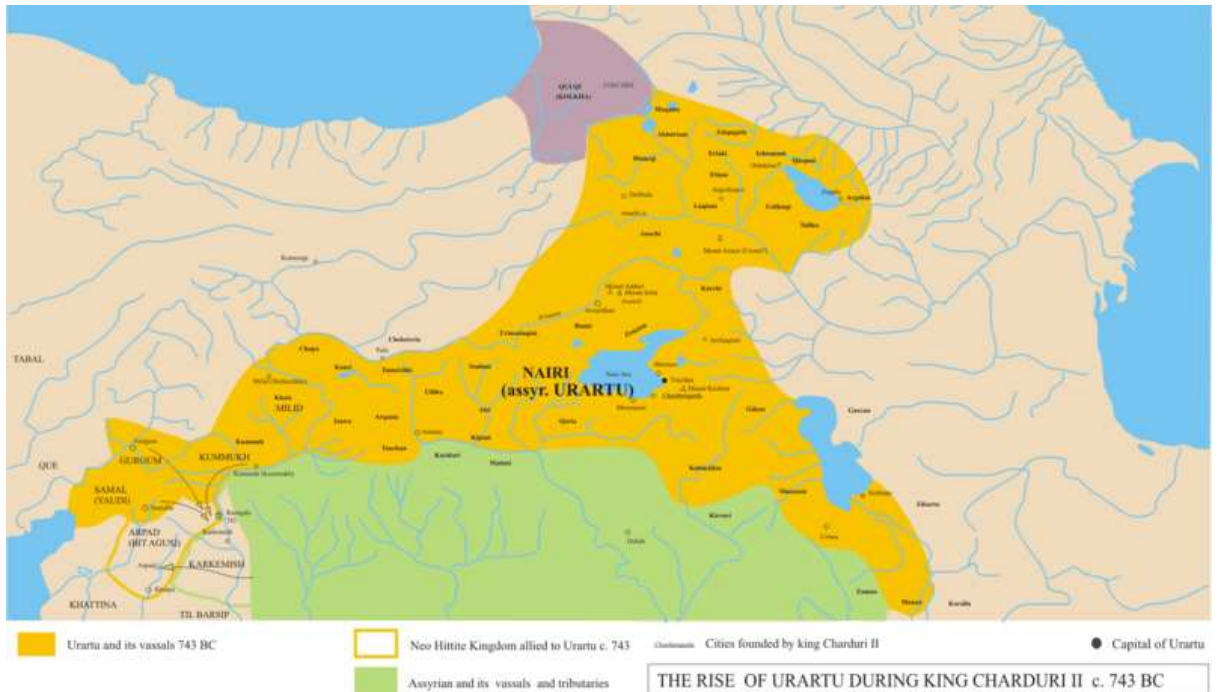
---

⁴ Např. Aragac (4.031m), Ararat (5.172m)

⁵ Technika vynalezená Římany, jedná se o směs malty a úlomků kamenů a cihel, nazdžené mezi bednění, které se po ztuhnutí odstraní.

3. Historie

3.1 Předchůdci Arménů a říše Urartu

Obrázek 2: Mapa říše Urartu

Arménský lid nelze definovat z hlediska jeho rasové jednoty díky faktu, že se na území Arménie v průběhu celé historie křížily obchodní cesty mezi východem a západem, což umožňovalo mísení různých etnik. V minulosti se většina historiků shodovala na tom, že mezi předky Arménů patřili Thrákové. Podle nich pronikli přibližně kolem roku 1200 př. n. l. předci Arménů přes Balkánský poloostrov na území dnešní Anatólie a dále do vnitrozemí. Předpoklad, že tito lidé patřili k thrácko-frygickým kmenům, vychází mimo jiné z podobností mezi Arménštinou a frygickým jazykem a ze svědectví řeckých spisovatelů Hérodota a Strabóna.

Tato verze byla nedávno zpochybněna arménskými etnology, kteří tvrdí, že Arméni byli na arménském území domorodými obyvateli. To by ukazovalo na urartský původ Arménů. V teorii, která uznává thrácko-frygický původ, se etnologům nelíbí předpoklad, že by Urartejci po příchodu Arménů úplně zmizeli. V takových případech dochází většinou spíše k částečnému smíšení obou etnik (Thierry, 2000 s. 11).

V 9. stol. př. n. l., vzniká na celém území Arménské vysočiny Urartské království. Urartejci byli první, kteří na území Arménie založili stát. Prostřednictvím vojenské moci udrželi po celá tři staletí svou nadvládu nad velkou částí Arménské vysočiny a vytvořili jednu z největších a nejmocnějších říší tehdejšího světa. Nevíme přesně, jaká byla povaha vztahu mezi Armény a Urartejci, ale je jisté, že Arméni převzali některé prvky z urartejského náboženství a mytologie (např. uctívání stromů či mýty o Teišebovi.) Urartská říše proslula především stavitelským uměním, metalurgií a uměleckými předměty z bronzu.

3.2 Vznik Arménského království

Když bylo Urartu roku 590 př. n. l. poraženo Médy, Arméni pronikli na celé území tohoto království a smísili se s místními obyvateli. Po pádu říše Urartu si Arménie neudržela politickou autonomii a stala se součástí achaimenovské říše. Právě z této doby pocházejí první dochované zprávy o Arménii a Arménech. Zaznamenal je achaimenovský král Persie Dáreios I. (522-486 př. n. l.) v trojjazyčném ilustrovaném nápise vyrytém vysoko na skále v Behistúnu. Arménie se objevuje mezi 23 státy, které si Dários I. podrobil.

Arménie se osamostatnila teprve, když achaimenovskou říši porazil roku 331 př. n. l. Alexandr Makedonský. Potom zde až do počátku 2. století př. n. l. vládla královská dynastie Orontovců. Po zániku orontovského království Řím roku 188 př. n. l. uznal novou královskou dynastii.

Název „Arménie“ pochází nejspíše od Peršanů - sami Arméni nazývají svou zemi Hajastan. V legendách spisovatele 8. století, Mojžíše Chorénského, se název země odvozuje od jména legendárního praotce Arménů, Hajka. Ten prý po zničení stavby babylonské věže povstal proti despotickému sousedovi Belusovi a se třemi stovkami svých stoupenců uprchl do hor na severu. Dostal se až k Araratu a u jezera Van založil nejprve osadu Hajkašen a po konečné porážce Beluse postavil na oslavu svého vítězství hrad, jež nazval svým jménem. Onomu území se od té doby říká Hajoc-Dzor „Arménské údolí“. Od Hajkových časů se jeho lid nazývá Haj a zemi se říká Hajastan (Šaginjan, 2001 s. 5).

3.3 Pod nadvládou Římanů

Po porážce achaimenovské říše se Arménie dostala pod vládu dynastie Orontovců a rozšířila se zde řecká civilizace. Nově pronikající helénistický vliv ovšem nenahradil dávný vliv sousedních Peršanů. Ten je zřejmý ve jménech a kultuře arménské vyšší společnosti a v náboženství. Společnost v Arménii zřejmě nebyla homogenní, obyvatelstvo se skládalo z Arménů, Gruzínců, Urartejců a Peršanů. Posledně jmenovaní vyznávali ranou formu zoroastrismu⁶, která se v pozměněné podobě uchytila i v Arménii. Fakt, že zoroastrismus byl v Arménii silný, potvrzují i řecké prameny.

V roce 301 př. n. l. připadla Arménie Seleukovi, dřívějšímu satrapovi v Babylóně. Jeho dynastie spravovala zemi, které vládli orontovští králové, velice ledabyle. Když Římané porazili v bitvě u Magnesie roku 190 př. n. l. seleukovského vládce Antiocha III., vznikla dvě arménská království, Velká Arménie a Malá Arménie.

Obrázek 3: Mapa říše Tigrana Velikého

Velkého rozkvětu Arménie zažila pod vládou Tigrana Velikého (vládl 95-55 př. n. l.). Ten využil oslabení Parthů a váhání Římanů a postupně dobyl území severní Mezopotámie,

⁶ Perské náboženství, jehož legendární zakladatel, prorok Zarathuštra (řec. Zoroastrés), žil snad někdy v 8.-6. století př. n. l. Základem zoroastrismu je dualistické učení o stálém boji dobra se zlem, které představují bůh Ahuramazda (nebo Ormuzd) a zlý duch Angró-mainjuš (nebo Ahriman).

Kilíkii, Sýrie a Palestiny. Aby mohl svou říši snadněji ovládat, založil na jihozápadě Arménie nové hlavní město Tigranakert. Na konci své vlády ovšem o většinu podrobených zemí zase přišel.

Roku 63 př. n. l. se území Arménie stalo vazalským státem Římské říše. V roce 66 n. l. za arménského krále korunoval císař Nero Trdata I., čímž započala své působení dynastie Aršakovců, za jejíž vlády se do Arménie dostalo křesťanství. V té době Řím vedl válku s Parthií za ovládnutí Arménie a po dlouhém jednání oba státy dosáhly kompromisu. V Arménii měl vládnout Trdat, ale královskou korunu měl přijmout od římského císaře Nerona, a proto se vydal na cestu do Říma. Trdat byl nejen král, ale také kněz perského zoroastrovského náboženství a do Říma s sebou přivedl další mágy. Přibližně v té době je v Matoušově evangeliu zaznamenáno putování mudrců z Východu ke kolébce novorozeného Ježíše v Betlémě. Je možné, že se Trdatova cesta stala podkladem křesťanské legendy o Třech králich (Redgateová, 2003 s. 14).

Arméni se do římské kultury a společnosti začlenili nejspíše jen nepatrně. V životním stylu obyvatel země se spíše odrážel řecký a íránský vliv. První arménské mince se inspirovaly v řecké kultuře, zrovna tak arménský panteon převzal některé znaky řeckého. Nejvýrazněji se vliv Řeků projevil v uspořádání arménských měst, které respektovalo řecký model. Naproti tomu životní styl arménských králů a aristokracie se velmi podobal stylu íránskému. Aristokracie žila obvykle v hradech, kdežto králové kočovali z místa na místo. Hojné kontakty mezi Armény a Íránci zanechaly své stopy i v arménském jazyce. Např. některá pojmenování arménských křesťanských církevních obřadů, používaná v arménské bibli i v pozdních středověkých textech, jsou původně zoroastrovské náboženské termíny⁷.

---

⁷ Např. *patarag*, slovo znamenající obřad obětování, jehož se používá ve významu křesťanské mše, je pravděpodobně výpůjčka z parthštiny (střední íránštiny). Íránský vliv je zřejmý v mnoha místních a osobních jménech.

3.4 Nástup křesťanství

Na arménském trůně se od 1. do 5. století, s malou asi třicetiletou přestávkou, během které vládli íránští Sásánovci, střídali představitelé dynastie Aršakovců. Právě jeden z jejích představitelů – Trdat III., kterého na trůn dosadil římský císař Dioklecián, se rozhodl konvertovat ke křesťanství. Tento moment je pro arménskou historii nesmírně důležitý, protože právě zde nacházíme jeden z nejvýznamnějších prvků, které pomáhaly utvářet arménskou kulturu.

Nejpravděpodobněji v roce 314⁸ svatý Řehoř Osvětitel křtí Trdata III. a ten činí z Arménie první stát, kde se křesťanství, dříve než v Římské říši, stává oficiálním státním náboženstvím.

Na počátku 5. století, mezi lety 401 a 406, dochází k další významné události, která převratným způsobem ovlivní další vývoj arménské kultury. Mesrop Maštoc ve snaze zpřístupnit pro širší vrstvy svaté texty vytváří arménskou abecedu. Arménština nyní může nahradit cizí jazyky v administrativě, v liturgii a v překladech a umožňuje vznik národní literatury.

Křesťanští Aršakovci v Arménii vládli až do roku 428, kdy si království mezi sebou rozdělili Řím a íránští Sásánovci. I pod perskou nadvládou si křesťanské učení v Arménii zachovalo důležitou pozici, což se samozřejmě perské monarchii závislé na zoroastrovském náboženském řádu nelíbilo. Pomocí přesvědčování, represí, uplácení a násilí postupně docházelo ke zvyšování tlaku na arménské křesťany, aby konvertovali k zoroastrismu.

V roce 451 se Arménští křesťané pod vedením Vardana Mamikoneana vzbouřili a utkali se s Persií v hrdinské bitvě v Avarajru. Bylo dosaženo náboženské svobody. O neobyčejné síle, kterou v Arménii křesťanství mělo, svědčí dodnes stojící katedrála v Ečmiadzinu, jejíž základy byly položeny už za svatého Řehoře. Ani následující dvě století arabské nadvlády nedokázaly křesťanství v Arménii potlačit.

---

⁸ Viz kapitola Vznik křesťanského státu.

Obrázek 4: Katedrála v Ečmiadzinu

3.5 Arabská nadvláda a nástup Bagratovské dynastie

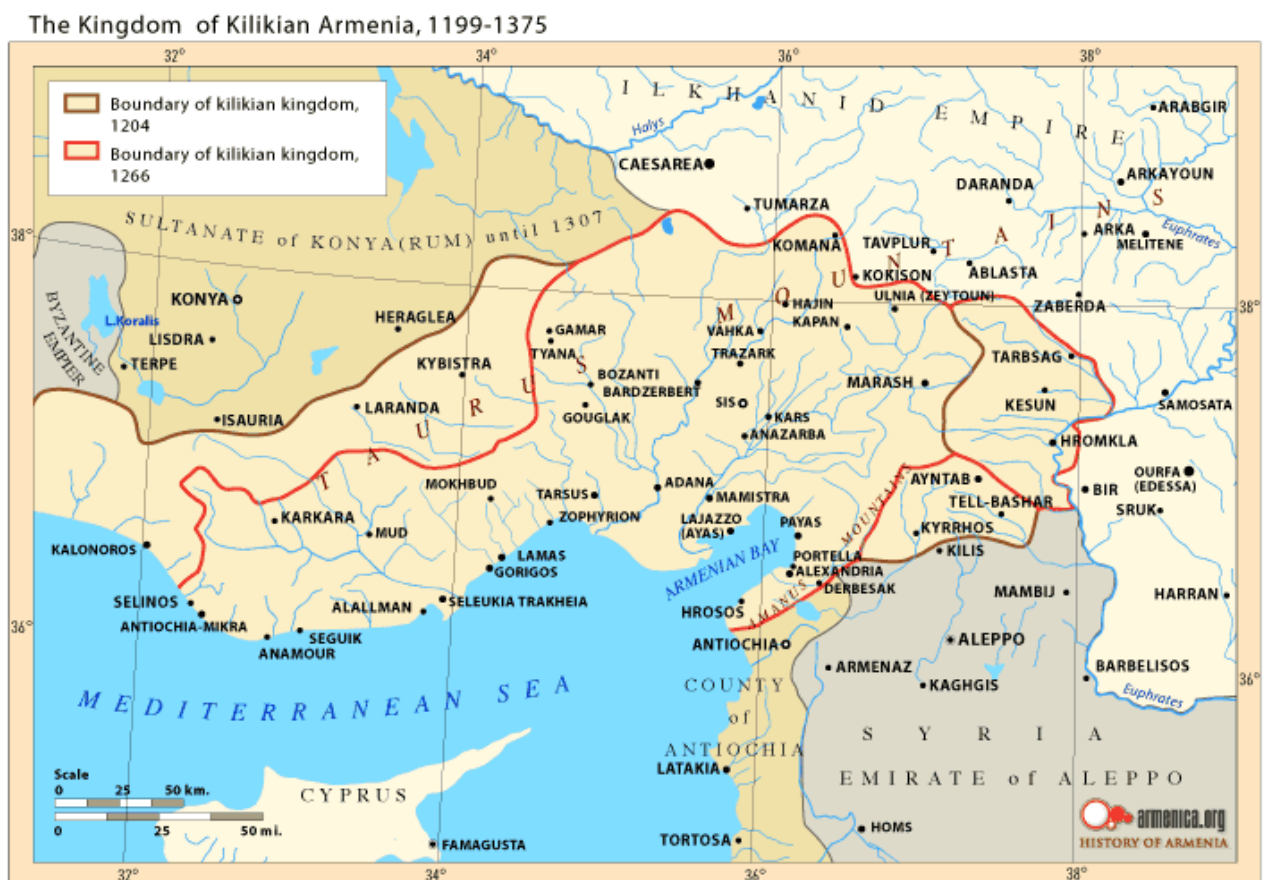
Po roce 632, když zemřel prorok Muhamed, se z Arábie vyvojili jeho stoupenci a začali měnit dějiny. Arméni předtím přestáli perské pronásledování a mnoho válek, římsko-perské vztahy byly mírové, problémy křesťanské doktríny na čas vyřešeny. Ani následovník Říma – Byzanc, ani Persie nebyly v roce 630 připraveny na vpád arabských armád, bojujících ve jménu islámu. Arabská vojska nečekaně rychle dobyla Persii, Sýrii, Mezopotámii a Egypt a koncem 7. století Arabové ovládli celé Zakavkazsko a Arménii.

V 9. století došlo k oslabení arabské nadvlády a k obnovení arménského království pod vládou Bagratovské dynastie na severu a Arc'uniovské dynastie na jihu, východně od jezera Van. Bagratovští králové postupně získali převahu nad všemi ostatními arménskými dynastiemi. Moc bagratovských králů byla upevněna přítomností hlavy arménské církve – katolika, který sídlil v Ani.

V bagratovském období se království rozrůstalo a vzdělanost, umění, architektura a náboženský život kvetly. Dařilo se zejména v „průmyslových“ odvětvích, jako bylo tkaní koberců, metalurgie a opracování kůže. Díky mezinárodnímu transportu zboží mezi Bagdádem a Konstantinopolí Arménie disponovala rozvinutou sítí měst, jako např. Duin, Ani či Kars.

Období relativního klidu a míru netrvalo dlouho. 11. století přineslo velké změny: ze západu hrozí Byzantská říše, která se roku 1045 zmocní města Ani, a z východu přicházejí seldžučtí Turci – nomádští jezdcí z centrální Asie, aby Arménii v roce 1064 dobyli. I oni se nakonec zmocňují Ani, nyní už byzantského. Mnoho obyvatel před Turky utíká do Moldavska a Uher, jiní se usadí v jednom ze dvou nově vzniklých arménských knížectví v Kilíkii.

3.6 Arménské království v Kilíkii

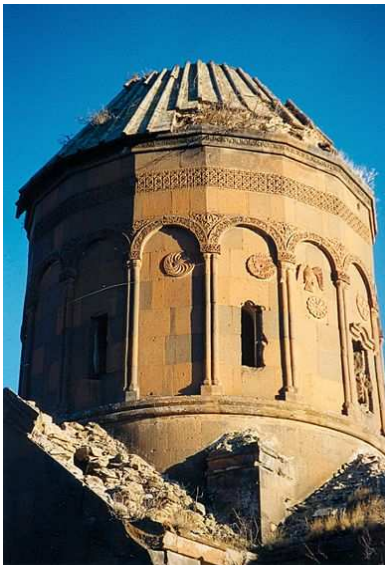

Obrázek 5: Mapa Kilikijského království

Po dlouhé přestávce, kdy arménské království fakticky neexistovalo, se knížeti Leonovi, příslušníku dynastie Rubenovců, podařilo roku 1198 dosáhnout své korunovace arménským králem. Kilíkii Leona I. byla bohatá a kultivovaná a udržovala těsné styky se svými latinskými sousedy. Leon začal razit nové arménské mince a provedl sociální reformy. Společnost se feudalizovala.

V této době, přesněji roku 1097, se v oblasti objevili křižáci. Brzy obsadili některá města s arménským obyvatelstvem, včetně Jeruzaléma, Antiochie a Edessy a často jednali s arménskými vládci v Kilíkii. Skrze tyto kontakty docházelo k pronikání arménského vlivu na západ do Evropy. Velká část hradů a kostelů v Kilíkii byla postavena Armény. Jejich prostřednictvím se tedy některé znaky arménské architektury mohly dostat k evropským stavitelům.

Na území vlastní Arménie dovozovali seldžučtí dobyvatelé místním vládčům pokračovat v činnosti, pokud se podrobili a platili daně. To platilo až do 12. století, kdy přišly výrazné změny. Seldžucká říše se rozpadla a Arméni se dostali pod moc Gruzie, kde právě vládla královna Támar. Zejména díky značnému rozvoji obchodu, který procházel přes Arménii k Černému moři, se jedním z nejbohatších měst stalo Ani. V roce 1215 tu byl postaven chrám sv. Řehoře, vyzdobený freskami gruzínských malířů a různými drahocennými předměty.

Obrázek 6: Chrám sv. Řehoře

Obrázek 7: Pohled na trosky Ani s katedrálou uprostřed

V tomto období dochází k prvním pokusům o sepsání arménského práva. Nejprve se o to pokusil vardapet David z Gandzaku a poté roku 1184 sestavil zákoník Mkhitar Gosh. Mkhitar Gosh také založil klášterní školu v Nor Getiku, která se po něm jmenovala Goshavank.

Ve 13. století se prosadila nová světová velmoc, mongolská říše, což v některých ohledech přineslo Arménům prospěch. Bylo uzavřeno kilíkijsko-mongolské spojenectví a země prosperovala, protože mongolská říše poskytovala rozsáhlé obchodní příležitosti.

3.7 Turecká nadvláda

Kilíkijské království, poslední útočiště křesťanů na Blízkém východě, podleho roku 1375 dalšímu náporu muslimů, tentokrát mameluckým nájezdníkům a od 15. století se všechna území Velké i Malé Arménie i království Kilíkie dostaly pod nadvládu osmanských Turků. Mnoho Arménů proto svou zemi opustilo a začalo se usazovat na celé řadě míst: na Kypru, v Itálii, na Ukrajině, v Rusku, na Krymu, v Rumunsku, Polsku, v Mongolsku, v Číně, v Transylvánii a v Indii (Redgateová, 2003 s. 274).

V roce 1604 se perský šáh Abbas I dohodl s Turky o připojení východní Arménie k Persii, zatímco západní Arménie a Kilíkie připadly Ottomanské říši. Stovky tisíc Arménů se začaly přesouvat do Persie a naopak muslimové začali osídlovat arménská území. Až do 18. století panovaly v Persii pro Armény příznivé podmínky. Byl jim svěřen obchod hedvábím a organizace obchodní sítě, která zasahovala až do západní Evropy. Mnozí Arméni na tomto obchodě zbohatli. Po zavedení vysokých daní v 18. století část arménských obchodníků Persii opustila. Někteří se usadili v Indii.

Počet Arménů na počátku 19. století se odhaduje na tři milióny. I přesto, že žili roztroušeni v mnoha zemích, dokázali si zachovat svůj jazyk, písmo a své náboženství. Vůdčí roli v arménské společnosti hrálo nepřilíš početné duchovenstvo.

Východní - perská Arménie⁹ byla v tomto období připojena jako jedna z provincií k Rusku. Persie se z arménského území definitivně stáhla roku 1828. Většina Arménů byla nyní rozdělena mezi tři státy: Rusko, Ottomanskou říši a Persii. Ze strany Ruska sice připojení Arménie znamenalo kolonizační akt, který Arménům v žádném případě nesliboval nezávislost, ale protože se Rusko mělo stát právním státem, přitahovalo čím dál více Arménů, kteří se stěhovali „zpátky domů“ z okolních zemí.

---

⁹ Jednalo se o území mezi Jerevanem a Nachičevanem.

Ruské úřady Arménii zajišťovaly bezpečné hranice, vnitřní stabilitu a ochranu středních tříd před závistivou gruzínskou aristokracií. Arméni se směli usazovat v dříve muslimských oblastech a vůbec se těšili vzrůstající prosperitě, rozvoji vzdělávání a dynamické publikační činnosti.

Naproti tomu v rámci Ottomanské říše docházelo k utlačování arménského obyvatelstva, které proto vzhlíželo k ruské Arménii s obdivem. Během 19. století Arméni v Turecku opakovaně žádali turecký režim o různé reformy, ale bezvýsledně. Turecká vláda stále otálela a ke změnám ji nedonutil ani mezinárodní tlak. Arméni začali zakládat revoluční skupiny, čímž Turky vylekali. Situace dospěla tak daleko, že došlo k zavírání knihoven a škol a zákazům jakýchkoli zmínek o arménském lidu či národu. Na konci 19. století došlo k několika vlnám násilí, kdy byly povražděny tisíce Arménů.

Během První světové války se Turecko roku 1915 střetlo s Ruskem a bylo drtivě poraženo. Turecká vláda označila za jednu z příčin porážky „arménskou zradu“. Na začátku války se totiž pět až šest tisíc arménských dobrovolníků různého původu na Kavkaze připojilo k ruské armádě. Turkům se tento fakt stal záminkou k tomu, aby se rozhodli k definitivnímu vyřešení arménské otázky.

24. dubna 1915 policie v Cařihradu zatkla 235 příslušníků zdejší arménské elity (novináři, politici, bankéři apod.). Téměř všichni byli vyvezeni za město a zabití. Tento den se pro Armény po celém světě stal datem, kdy si připomínají genocidu, během které bylo zavražděno kolem jednoho miliónu lidí¹⁰. Ti, kteří přežili, se zachránili útekem do východní Arménie. Území západní Arménie a spolu s ním i posvátná hora Ararat, místo kde se údajně vylodil Noe z Archy, dodnes zůstává součástí Turecka.

Ani 94 let po těchto strašných událostech nedosáhli Arméni u představitelů Turecka uznání genocidy, ačkoli ji oficiálně uznalo 15 evropských a 6 mimoevropských zemí, 39 států USA, Evropský parlament a Rada Evropy. Česká republika se zatím k těmto státům nepřipojila¹¹.

---

¹⁰ Odhady počtu obětí arménské genocidy jsou různé – od 600.000 až po 1,5 miliónu.

¹¹ Zákon, kterým by genocidu Česká republika uznala, se chystá předložit senátor Jaromír Štětina.

3.8 Sovětský svaz

Situace Arménů po událostech z roku 1915 zůstala velmi komplikovaná. Ti, kteří přežili genocidu, byli v Turecku dále utlačováni, a proto hromadně emigrovali. V prosinci roku 1922 byla východní Arménie začleněna do Svazu sovětských socialistických republik, čímž unikla před neustálým ohrožením ze strany Turků a Ázerbájdžánu.

Arméni v diaspoře byli přesvědčeni, že bezpečnost Arménie závisí na Sovětském svazu, a proto se nejprve rozhodli komunistický režim akceptovat. Už ve 30. letech se ale Sovětský svaz pod vedením Stalina choval nepřátelsky vůči arménskému křesťanství a nacionalismu. Poté co proběhlo několik čistek a perzekucí, byl roku 1938 zavražděn katolikos – hlava arménské církve.

Vliv Sovětského svazu měl sice i své pozitivní stránky, jako např. industrializaci a rozvoj vzdělávacích institucí, ale jinak do Arménie přinesl hlavně všechny nešvary, které souvisí s totalitním režimem. Počáteční naděje Arménů se zřítily stejně rychle jako nekvalitní betonové budovy v Leninakanu a Spitaku během zemětřesení. Sovětský svaz chtěl z tradiční zemědělské společnosti vytvořit moderní stát budoucnosti, což souviselo s mohutnou výstavbou paneláků, administrativních budov a různých památníků. Mnoho projektů zůstalo po osamostatnění Arménie nedokončených a o to více dnes hyzdí arménská města. Co se za celá staletí nepodařilo Turkům a Peršanům sověti zvládli za pár desetiletí.

Styky mezi Armény mimo a uvnitř republiky zkomplikovala studená válka. Další války a konflikty konce 20. století v Íránu, Egyptě, Sýrii, Iráku, Libanonu a na Kypru přiměly mnoho Arménů k opuštění Blízkého východu. Výsledkem je dnešní silná arménská diaspora v USA, Anglii, Francii, Kanadě a v některých jihoamerických zemích.

3.9 Vznik samostatného státu

Rozpad Sovětského svazu a nespokojenost s komunistickým režimem vedly v roce 1991 k vyhlášení Republiky Arménie, i když ne všichni obyvatelé se s tímto krokem ztotožnili. U části obyvatel stále převládá názor, a u některých převládá dodnes, že Arménie

potřebuje ochranu proti Turecku a Ázerbájdžánu. I z těchto důvodů zůstala Arménie na rozdíl od sousední Gruzie a Ázerbájdžánu s Ruskem ve velmi blízkém vztahu.

První období samostatnosti nebylo lehké zejména proto, že země byla zdevastována nejen komunistickým režimem ale i ničivým zemětřesením z roku 1988, ze kterého se Arménie úplně nevzpamatovala dodnes. K už tak komplikované situaci se přidal konflikt v Náhorním Karabachu. Náhorní Karabach byl vždy osídlen většinou Armény, ač byl častěji součástí jiných státních útvarů než arménských nebo přímo nezávislý. V květnu 1920 obsadila Náhorní Karabach Rudá armáda a připojila jej navzdory jeho národnostní skladbě k Ázerbájdžánu. Karabach zůstal i po anexi Arménie Sověty pod správou Ázerbájdžánu.

Připojení Karabachu k Ázerbájdžánu bylo dobře promyšlené. Odbojní Arméni byli rozdělením svého území značně oslabeni a navíc v Zakavkazsku vznikl konflikt, který rozešťoval dva místní národy proti sobě, což komunistům pochopitelně vyhovovalo. Je nutno si totiž uvědomit, že narozdíl od křesťanských Arménů jsou Azerové muslimové, navíc blízcí příbuzní Turků.

Arméni žijící v Náhorním Karabachu se po rozpadu Sovětského svazu v referendu vyslovili pro připojení k Arménii, čímž odstartovali válku s Ázerbájdžánem trvajícím až do roku 1994. Dnes je v oblasti status quo. Arménie okupuje celý Karabach a přilehlé oblasti Ázerbájdžánu, oficiálně však připojení Karabachu k Arménii nikdo neuznává, a to ani Írán, ani Rusko.

Výsledkem těchto nelehkých výchozích podmínek je dnešní špatná hospodářská situace Arménie. Zemi sužuje nezaměstnanost a s ní spojená chudoba, nedostupnost sociální pomoci a zdravotnických služeb, ekologická devastace krajiny a zoufalý stav kulturních památek.

4. Náboženství

4.1 Než přišlo křesťanství

Hlavním pramenem poznání předkřesťanského náboženství v Arménii je zpráva sepsaná kolem roku 460 Arménem známým pod jménem Agathangelos. Zmiňuje se v ní o arménském zoroastrismu, který vystřídalo až křesťanství. V Agathangelově zprávě charakterizuje Řehoř Osvětitel původní arménské náboženství jako nicotné a hloupé uctívání bezcenných model vytvořených lidskýma rukama.

Většina arménských bohů přišla z Íránu, někteří byli arménskými autory ztotožněni s řeckými. Mezi uctívané bohy patřili bůh síly a vítězství - Vahagn (řecký Hérakles a íránský Verethragna), Aramazd (Zeus), Anahit (Artemis), Astlik (syrská Astarté, řecká Afrodita), Tir (Apollón), Nane (Athéna) a mnoho dalších.

Existoval také jakýsi kult Slunce, což potvrzuje „Sluneční brána“, která stála v Ečmiadzinu. Zoroastrovci měli recitovat hymny na Slunce třikrát denně a Arméni s nimi sdíleli také víru v duchy předků. Agathangelos rovněž uvádí, že král Chosrov při díkůvzdání za vítězství obětoval královským předkům různé zlaté a stříbrné předměty a zvířata – voly, berany, koně a muly, všechny bílé. Chrámy a jejich služebníci byli, jak je vidět z výčtu obětí, značně bohatí. K majetku chrámů patřily vedle různých pokladů také pozemky.

Přes všechny tyto podobnosti existovalo mezi arménským a íránským zoroastrismem i mnoho rozdílů. V arménském náboženství chybí perský Ahriman, nestvořený zloduch stojící proti bohu stvořiteli Ahurovi Mazdovi, a nevyskytuje se zde ani v Persii rozšířené uctívání ohně. Arméni také např. obětovali koně slunečnímu bohu, i když zoroastrismus zvířecí oběti zakazoval.

4.2 Vznik křesťanského státu

Zorastrismus byl v Arménii dobře etablován, ovšem ve 3. století jej ohrozily dvě síly – sásánovské reformy a křesťanství. Oficiální křesťanskou konverzi pravděpodobně předchází prosazení kultu ohně nařízený íránským vládcem Šáhpuhrem. Ohňový oltář v Ečmiadzinu prosazení kultu ohně potvrzuje.

Kdy přesně se křesťanství do aršakovské Arménie dostalo není známo, ale při nastoupení Trdata IV. v roce 298 nebo 299 na trůn zde už křesťané přibližně dvě století žili. Plinius Mladší (61 – asi 112) si jako legát v Pontua v Bithýnii dopisoval s Trajánem o opatřeních proti nim. Je tedy pravděpodobné, že křesťanství proniklo do Trdatova království ještě před počátkem jeho vlády, třebaže neexistuje doklad, že by získalo mnoho význačných stoupenců.

Křesťanství velmi pravděpodobně přišlo ze Sýrie. Prameny z 5. století uvádějí, že první kostel v Arménii stál v Aštišatu, na jihu, a nikoli v severním Ečmiadzinu, z něhož Trdat IV. a Řehoř Osvětitel udělali církevní centrum. Agathangelova zpráva o Řehořově činnosti také prozrazuje syrský původ arménského křesťanství. Rituál křtu, který popisuje, je bližší syrské než řecké praxi, a lze odhalit i stopy syrské kristologie. Syrské křesťanství však padlo za oběť politice 4. století. Trdat IV. a jeho nástupci, hledající ochranu Říma proti sásánovským snahám, byli nuceni dát přednost řeckému křesťanství před syrským, a to bylo zahrnuto do ilegality.

Trdat IV. jako vládce velmi závisel na Římské podpoře, dokonce Arménii podle některých pramenů pojímal jako římskou provincii. Snažil se tak dát najevo Sásánovcům, že nad ním stojí mocný ochránce. O Trdatově vztahu k římské kultuře svědčí i jedna z jeho základů v Garni, postavená v roce 77 n. l., kde se nacházejí římské lázně s mozaikou zobrazující bájná zvířata a božstva včetně Oceána a Thalassy, jakož i palác se sloupovou síní. Následkem zemětřesení roku 1679 se tento chrám rozpadl a v roce 1975 byl kompletně rekonstruován.

Trvalou součástí politiky Sásánovců byla likvidace arménského království a bylo by překvapující, kdyby se za těchto okolností král pokusil udělat něco odporujícího římské

politice, což se týká i přijetí křesťanství. Stojí proti sobě tedy dvě verze tohoto příběhu, z nichž ta obecně přijímaná je bohužel s největší pravděpodobností ta nesprávná. Její autor Agathangelos se sice prohlašuje za Trdatova současníka, ale ve skutečnosti psal o mnoho později, kolem roku 460.

Podle něj Trdat mučil Řehoře Osvětitel, který byl v jeho službách, aby ho přinutil odřici se křesťanství. Řehořovo odmítnutí a Trdatovo zjištění, že Řehoř je synem vraha jeho otce, vedlo k tomu, že ho uvrhl do jámy plné hadů. Trdat se pak zřejmě připojil k všeobecnému pronásledování křesťanů v rámci kterého tragicky zahynulo několik jeptišek uprchlých z Říma, a zasloužil si boží trest: jeho domácnost postihlo soužení a obyvatelstvo Ečmiadzinu posedli zlí duchové. Naštěstí měla králova sestra vidění, díky němuž byl Řehoř po třinácti nebo čtrnácti letech propuštěn z jámy, mučednice byly pohřbeny a posedlí se uzdravili a přijali křest. Poté byly zničeny pohanské chrámy a Řehoře v Kaisarei vysvětili na biskupa.

Obrázek 8: Jáma, ve které údajně Trdat nechal věznit sv. Řehoře, se nachází v klášteře Khor Virap blízko u Araratu.

To všechno se mělo údajně udát roku 301, dva roky před tím, než Dioklecián začal pronásledovat křesťany a dávno před konverzí římského císaře Konstantina roku 312. Vědci se ovšem shodují, že Trdat nerazil nové cesty, ale spíše ochotně kráčel ve stopách imperátorů. Nejdříve se připojil k Diokleciánovi, a pak po Konstantinově konverzi, snad roku 314 evangelizoval své království. Řehoř proto nebyl iniciátorem, nýbrž vhodným nástrojem konverze a Trdatovo prosazení křesťanství přes veškerý odpor prozrazuje stejně náboženskou horlivost jako politickou kalkulaci. Nová církev se osvědčila i jako nástroj královské moci, spolehlivější než aristokracie. Trdat dal církvi chrámové majetky, čtyři pole z každého statku a sedm v každém městě.

4.3 Zoroastrismus částečně zůstává

Víra v nového boha přinesla do života Arménů mnoho změn a akceptovat ji muselo být velmi obtížné. Existují doklady, podle kterých zoroastrovci věřili, že odpadlictví od zoroastrismu je trestáno plameny pekelnými. Zoroastrismus připouštěl mnohoženství a sňatky mezi pokrevními příbuznými považoval za mimořádně záslužné, ba posvátné. Manželství mělo uchovat čistotu tříd a celistvost rodinného majetku. Křesťanství ovšem hlásalo zdrženlivost a monogamii a hnusilo si incest.

Další rozdíl mezi křesťanstvím a zoroastrismem byl v nakládání s mrtvými a ve smutečních zvycích. Zoroastrismus zakazoval znečišťování země, kdežto křesťané do ní pohřbívali své mrtvé. Křesťané rovněž ustupovali od tradičních smutečních zvyklostí, jejichž původ spočíval v kultu mrtvých. Mezi tyto zvyky patřilo např. oplakávání, rvaní si vlasů a oblékání se do červených šatů, což nahrazovalo krvavou obětí. Zpočátku křesťanství přijali hlavně lidé s řeckým nebo syrským vzděláním a většina aristokratů i vesničanů stále věřila svým písním, pověstem a eposům a vykonávala staré rituály.

S pohanskými „nešvary“ se vypořádal až patriarcha Nerses, když asi roku 354 ustanovil kanonický řád. Oddělil náboženské od světského, zakázal sňatky kněží, sňatky mezi příbuznými, oplakávání mrtvých a další pohanské zvyky. Nařídil zakládat starobince a špitály po celé Arménii, stavěl stravovny a noclehárny, zakládal kostely a vysvětil mnoho kněží a biskupů.

V náboženské představivosti a symbolech se vyskytuje i dost příkladů kontinuity pohanství. Např. hady Arméni pokládali za ochránce domů a tradičně je spojovali s moudrostí, proto se objevují ve výzdobě kostelů a křížů. Pohanské chrámy plné pokladů a soch nyní nahradily neméně impozantní kostely nabízející tesané reliéfy, nástěnné malby a posvátné předměty.

Existují svědectví naznačující, že členové třídy pohanských kněží se přeškolili na křesťanské kleriky. Pohanský majetek, např. personál a pozemky chrámu bohyně Anahit v Artašatu, převedli Trdat a Řehoř na nový křesťanský chrám a došlo i k přeměně pohanských rituálů na křesťanské. Pokračovaly oběti zvířat a prvky kultu ohně nacházíme v oslavách Hromnic. Křesťanství nenechalo lid bez pomoci ani v boji proti starým démonům a zavrženým bohům. Za zdroj ochrany sloužil kříž a také andělé. Ochranné motivy tohoto druhu se objevují ve vchodech do arménských kostelů.

V raném období církve se na duchovní úřad hledělo stejně jako na světský aristokratický, totiž jako na dědičný. Důvodem, proč se Řehořovi nástupci nepřihlásili k panictví, mohlo být silné rodinné cítění a vliv zoroastrismu, který zavrhoval pohlavní zdrženlivost. Např. v nedaleké Sýrii panovala úcta k celibátu a křest byl ještě ve 3. století vázán na odřeknutí se pohlavní aktivity.

V 5. století se začíná objevovat role vardapeta, specificky arménského duchovního a učitele, který měl právo na některé úkony vyhrazené do té doby pouze biskupům (např. exkomunikovat i znovu přijímat do církve). Od 7. století směli vardapeti oddávat a sesazovat chorepiskopy a vyučovat v kláštorech. Zdá se, že vardapeti připomínali herbady, kněze-učitele v zoroastrismu.

4.4 Arménská apoštolská církev

Podle nejstarší tradice hlásali křesťanství v Arménii v 1. století apoštolové Bartoloměj a Juda Tadeáš. Proto se Arménská Gregoriánská církev nazývá také apoštolskou. Tito kazatelé začali svou činnost v jihovýchodních provinciích. Svatý Tadeáš s sebou přinesl jednu z nejvýznamnějších relikvií v křesťanském světě – oštěp, kterým římský voják bodl Ježíše Krista

při ukřižování. Relikvie je dodnes uchována ve svatém městě Ečmiadzinu.

V dogmatice a kultu je arménská církev blízká pravoslaví, ale nezúčastnila se koncilu v Chalcedonu roku 451. Existuje tedy jako samostatná církev a to od roku 506, kdy na synodu v Duinu odmítla závěry chalcedonského koncilu o božskolidské přirozenosti Ježíše Krista, čímž se přihlásila k monofyzitismu¹². Její nejvyšší patriarcha (katolikos) sídlí od roku 1432 v Ečmiadzinu. Nejvyššímu Arménskému katolikosátu jsou podřízeny katolikosáty Velký Dům Kilikia v Libanonu a Arménské patriarcháty v Jeruzalémě a v Istanbulu.

Hlavním myšlenkovým zdrojem arménských křesťanů byla od počátku Bible. Ve Starém zákoně Armény zajímaly zejména kapitoly prorokující vykoupení a požehnání, jako např. příběh Abraháma, Daniela v jámě lvové a Noemovy archy. Biblický příběh o velké potopě, která byla božím trestem zkaženému lidstvu, Armény fascinoval natolik, že dala vzniknout dalším legendám. Biblická hora Ararat, na které se Noe se svou rodinou a zvířaty zachránil, byla nejprve lokalizována jižně od Arménie směrem k mezopotámské nížině, ale brzo bylo vybráno místo geograficky bližší a hlavně dobře viditelné z Ečmiadzinu. Legenda o hoře, která se dnes nazývá Ararat, se vryla do lidské paměti tak silně, že ještě ve 20. století byly pořádány výpravy snažící se zde najít zbytky Noemovy archy.

Důležitou roli v arménském křesťanství hráli odjakživa svatí a Panna Marie, která je nazývána Matkou Boží, a které byl zasvěcen ne jeden kostel. Částečně se jedná o zachování kontinuity z předkřesťanského období, protože některé vlastnosti pohanských bohů byly prostě převedeny na křesťanské svaté. Svatí nabývali významu zejména pokud byli nějakým způsobem spojeni s Arménií. Samozřejmě mezi ně patřil svatý Řehoř Osvětitel, ale také např. svatý Jakub z Nisibe, protože uspořádal pátrání po Noemově arše na hoře Ararat, nebo svatý Tomáš, jehož tělo bylo z Indie převezeno do Arménie. Zvláštní obdiv si u Arménů vysloužil svatý Sergius mezopotámský, často zobrazován na koni se svým synem, kterému byly přisuzovány vlastnosti pohanského boha - ochránce domova.

Velice silný byl kult kříže. Objevoval se ve dvou formách, buď jako znamení Krista, symbol jeho vítězství nad smrtí a připomenutí toho, že se Kristus obětoval, aby vykoupil lidstvo, nebo přímo jako kult materiální relikvie objevené svatou Helenou v roce 326. Častá

---

¹² Monofyzitismus je názor, že Ježíš Kristus měl pouze jedinou, a to zcela božskou a nikoli lidskou přirozenost.

zobrazení kříže nalezneme na tisících kamenných stél, kačkarsech¹³, roztroušených po celé Arménii.

4.5 Život v klášterech

Obecně přijatá představa arménského kláštera stojícího v opuštěných horách zdaleka ne vždy odpovídá realitě. Až do 10. století většinu církevních staveb tvořily farní kostely situované do měst či vesnic. Teprve od 10.-11. století, stejně s feudalizací společnosti, se země pokryla kláštery založenými na opuštěných místech vzdálených od lidských obydlí.

Kláštery hrály zásadní roli v uchovávání a předávání kulturní tradice. Staly se útočištěm a obydlím učenců po celý středověk. Klášter byl většinou koncipován jako opevněné uskupení kostela, kaplí a dalších budov, které v sobě skrývaly knihovnu, jídelnu a různé hospodářské stavby obklopené opevněním.

Arménské kláštery se řídily velmi přísným řádem sv. Basila. Život mnichů probíhal pod vedením představeného, většinou biskupa, kterému často asistoval správce. Mezi mnichy měla nejvýznamnější postavení třída učenců – vardapetů. Ti se starali o duchovní a kulturní rozvoj, pěstovali umění a literaturu. Zároveň mnoho mnichů a poustevníků žilo izolovaně či v malých skupinách, které se neřídily žádnými oficiálními pravidly, ale pouze vlastním svědomím.

Hranice mezi světskými a duchovními funkcemi kléru vlastně neexistovala. Vardapeti pravidelně zasahovali i ve světských záležitostech. Mnoho biskupů navíc v klášterech působilo pouze sezónně. Kněží se mohli ženit a jejich funkce často přecházela na syna, což způsobovalo vznik „kněžských dynastií“, podobně jako tomu bylo u pohanů.

Kláštery tvořily samostatné hospodářské jednotky skládající se z církevních staveb (kostely, kaple, martýria), přídavných budov (gavity, knihovny, klenotnice, zvonice), hospodářských stavení (kuchyně, jídelny, stáje, cely) a nemovitého majetku (pole, lesy, mlýny, obchody).

---

¹³ Viz kapitola 8.1

Finanční nezávislost klášterům zajišťovaly četné dary a oproštění od daní. Nezanedbatelný zdroj příjmů představovalo vlastnictví relikvií, které přitahovaly zástupy poutníků. Zvláště ceněny byly fragmenty Kříže či ostatky svatého Řehoře.

5. Arménský jazyk a písmo

Arménština patří do rodiny indoevropských jazyků. Přibližně před pěti až sedmi tisíci lety se z protoindoevropského jazyka vydělily různé dialekty a jedním z nich byla arménština, která v rámci indoevropských jazyků tvoří samostatnou větev.

Klasická arménština, která je nazývána *grabar*, byla v psané formě používána až do počátku 19. století. Grabar se dodnes používá jako církevní a liturgický jazyk arménských křesťanů. Během staletí se mluvená forma arménštiny samozřejmě různě měnila, až vznikl moderní jazyk rozštěpený do dvou základních větví - východní a západní arménština. Západní arménština, která se vyvinula v Osmanské říši a v jejím kulturním centru Konstantinopoli, se stala jazykem diaspory. O mnoho životnější je dnes ale východní verze arménštiny, používaná v zemích bývalé SSSR a v Íránu a zároveň oficiální jazyk Arménské republiky.

Arménština byla dlouhou dobu pouze mluveným jazykem bez vlastního písma. Teprve strach z ohrožení arménské kultury ze strany Peršanů a zároveň oslabení Říma přivedlo učence Mesropa Maštoce k myšlence vytvořit arménskou abecedu jako určitou duchovní zbraň proti nepřátelským nájezdům okolních států. S podporou krále Vramšapuha a katolika Sahaka Parteva tak učinil pravděpodobně mezi lety 401-406.

V Arménii se k psaní do té doby většinou používala řečtina. Když se abeceda ujala, začali arménští učenci u dvora a v provinciích realizovat program překládání a výuky. Mesropovi studenti odjeli z Arménie, aby se naučili syrsky a řecky a překládali díla církevních otců a řecké, římské, arabské, perské, egyptské a čínské prameny. Mezi první překlady patřily závěry prvních tří církevních koncilů – Nikajského, Konstantinopolského a Efeského.

Arménští učenci překládali také díla světské literatury a od 6. století základní díla z oblasti gramatiky, rétoriky, logiky a matematiky, která nacházeli v knihovnách v Alexandrii, v Athénách a v Konstantinopoli. Mnoho z těchto překladů se dochovalo až dodnes. V památníku Matenadaran v Jerevanu si návštěvníci mohou prohlédnout více než 25,000 rukopisů z 5. století. Další arménské rukopisy se nacházejí v Jeruzalémě, Benátkách, Vídni a v Paříži. V některých případech se syrské či řecké originály nedochovaly a arménské překlady těchto děl jsou tedy jediné zachované verze originálu.

Obrázek 9: Arménský manuskript z 5. - 6. století

Až na malé změny zůstává arménské písmo ve stejné podobě přes 1500 let. Abeceda vycházela z řeckého abecedního pořádku a původně se skládala z 36 písmen. V 10. až 12. století byla přidána další 3, takže dnes obsahuje 39 znaků. Než arménština přijala arabské číslovky, používala se abeceda také pro označení čísel.

Svou školu Mesrop Maštoc založil na území dnešního Náhorního Karabachu v klášteře Amaras v provincii Martuni. Budovu kláštera založil sv. Řehoř, dokončil ji jeho vnuk, patriarcha Grigoris, v první polovině 4. století, a svou roli důležitého církevního centra si udržela od samého počátku až do 19. století.

V Amarasu se dochovala hrobka patriarchy Grigorise. Její stěny jsou dekorovány geometrickými ornamenty a rostlinnými motivy, typickými pro arménské raně středověké umění. Na náhrobní desce je vyryta biskupská koruna, berle a kříž a nápis: „Hrobka svatého Grigorise, katolika z Aghvanku, pravnuka svatého Řehoře, narozeného v létě 322, vysvěceného roku 340, který byl králem Sanesanem odsouzen k mučednické smrti roku 348 v Derbentu. Jeho svaté ostatky byly do Amarasu přeneseny duchovními z Artsakhu.“¹⁴

¹⁴ Artsakh je arménské označení pro území Náhorního Karabachu.

6. Architektura

Arménská identita se formovala úporností zkrotit nehostinnou horskou krajinu a náročné klimatické podmínky a vůlí přežít na území, kde hrozí konflikty ze všech stran. Země je izolována těžko překonatelným horským terénem, bez přístupu k moři, obklopená nepřátelskými státy. Geografická a kulturní izolace Arménie je jedním z důvodů, že si arménské umění zachovalo svou tradici a jen velmi málo se v průběhu historie měnilo.

Přesto existuje paradox, kdy se Arméni v diaspoře velmi dobře přizpůsobují novým podmínkám a rychle a snadno se adaptují v cizích společnostech. Tato dvojznačnost, kdy na jedné straně Arméni vyvinuli specifický stavební sloh a s minimálními změnami jej aplikovali během mnoha staletí a na druhé straně se vždy dokázali přizpůsobovat změnám, je pro arménskou architekturu typická a možná že právě v ní tkví její výjimečnost.

Nejvýznamnější místo v historii arménské architektury zaujímá zejména období středověku, kdy vznikaly hlavně klášterní komplexy. Přestože tyto stavby, roztroušené od Kavkazu až po Anatólii, nevykukají ani rozměry, ani bohatou dekorativností, dodnes je oceňována originalita jejich forem a síla estetického dojmu, kterého arménští stavitelé dosáhli za použití minimálních prostředků a řešení, později přejatými dalšími státy.

K estetickému působení staveb přispívala celá řada prostředků. Kromě celkové konstrukce to byl stavební materiál, zejména růžově zbarvený tuf. Sochařské dekorace na chrámech i na stélách zahrnovaly geometrické i rostlinné motivy, révové voluty, ptáky, zvířata a portréty. Statická zobrazení Panny Marie, Krista, svatých i světských postav byly častější než znázorňování biblických příběhů. Některé kostely byly vyzdobeny mozaikami a podle moderních vědeckých analýz zdobily stěny kostelů fresky. Dochovaly se například v Dadivanku.

Stavitelé klášterů, nazývání *varpet* nebo *mimar* byli ve středověké Arménii velice váženými lidmi. Většinou se jednalo o mnichy vardapety. Úctu, kterou jim lidé projevovali, dokazují jejich jména vytesaná na zdech kostelů či přímo jejich sochařské portréty, kde bývají často zobrazeni s pracovním náčiním v ruce.

Světských staveb, ať už civilních či vojenských, se dochovalo jen velmi málo, což

neznamená, že by se v Arménii nestavěly pevnosti, paláce či mosty. Tyto stavby ale daleko snáze podléhaly destrukci během různých válek. Příkladem dochovaných světských architektonických památek může být most Sanahin z 12. století ve městě Alaverdi. Z obytných staveb to jsou sídla katolíků, např. ve Zvartnotsu ze 6. století, a několik pevností.

Obrázek 10: Most Sanahin

6.1 Základní rysy arménské architektury

Během 4. až 6. století se v Arménii vyvinul styl, který jinde na světě nenajdeme a který tedy můžeme nazvat stylem národním. Objevil se ještě před vznikem byzantské, románské a gotické architektury. Jaké jsou jeho základní rysy?

- **Kostely jsou budovány z kamene.**

V naprosté většině případů jde o vulkanický kámen – tuf, který se v Arménii objevuje v různých odstínech růžové, červené, oranžové a černé. Jen v oblastech, kde se tuf neobjevuje, bývá nahrazen jiným materiálem. Tuf je ideálním materiálem z několika důvodů: je lehký, lehko opracovatelný, a působením času a vystavením čerstvému vzduchu se stává tvrdším a trvanlivějším. Přírodní krása tufu bývala využita i k dekoraci. Někdy se používal na celou budovu kámen stejného odstínu a jindy zase stavitel využil kombinace jeho rozmanitých barev.

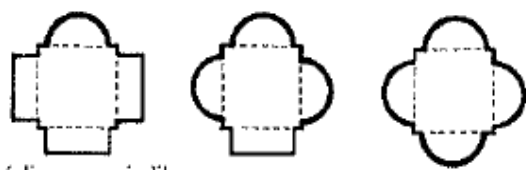
Obrázek 11: Kostel v klášteře Geghard

Konstrukce kostela musela unést obrovskou váhu kamene a vydržet zemětřesení, která jsou v Arménii relativně častá. Jako nosného materiálu se používala určitá forma betonu, pravděpodobně převzatá z římské architektury – opus caementicium. Při stavbě kostelů se tedy mezi lícové zdi z tufových kvádrů dusala směs složená z úlomků tufu (caementa), často celkem velkých, a vápenocementové malty. Hmota po ztvrdnutí dosahovala obrovské pevnosti a díky této vlastnosti mohla unést váhu celé stavby.

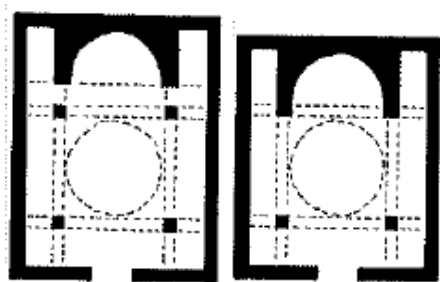
Další stavební techniky byly závislé čistě na geografických podmínkách. V horské krajině na jihu byly používány více či méně opracované bloky břidlice a ruly, v oblastech s jílovitou půdou na jihu, východě a zcela na severu se používaly cihly, buď pro celou stavbu nebo jen na střešní nástavbu.

- **Většina arménských kostelů je postavena na půdorysu řeckého kříže.**

Oproti Sýrii a Gruzii se v Arménii nestavěly baziliky, ale pro malé i velké kostely byl používán půdorys řeckého kříže s kupolí. Existovalo mnoho typů staveb, které můžeme rozdělit podle půdorysu na dvě základní skupiny: půdorys volného řeckého kříže (jsou většinou menší a tvar kříže je u nich z venku patrný) a půdorys vepsaného řeckého kříže (jedná se o větší stavby, zvenku často obdélníkového tvaru).

Obrázek 12: Půdorys volného řeckého kříže s jednou, třemi a čtyřmi apsidami

Obrázek 13: Půdorys vepsaného řeckého kříže se dvěma a čtyřmi volně stojícími podporami

Arménští stavitelé se bezpochyby podřizovali stavitelským možnostem své doby. Použití techniky opus caementicium usnadňovalo stavbu kupole, a ta musela být řádně podepřena. Tuto podmínku splňoval právě půdorys kříže.

V masivním rozšíření půdorysu řeckého kříže v arménské křesťanské architektuře hrála důležitou úlohu také symbolická rovina, bez které nelze úspěch této techniky vysvětlit. Kult kříže byl v Arménii vždy velmi silný. Zde je nutné upozornit, že kříž pro Armény nesymbolizuje utrpení Krista. Je příznačné, že motiv ukřižování je v sochařské výzdobě arménských kostelů velice vzácný. V Arménii kříž představuje především vykoupení a vítězství nad smrtí.

- **Stropy jsou vždy klenuté.**

Dřeva bylo ve středověké Arménii nedostatku, což znemožňovalo stavět jednoduché rovné střechy. Použití kamene pro tento účel vyžadovalo vyvinutí konstrukce, která by váhu přenesla do opěrných zdí a do základů.

- **Většina kostelů má kupoli.**

Arménští stavitelé našli v kupoli bezesporu velkou oblibu. Autoři, kteří se snažili nalézt důvody tohoto nadšení, většinou uvádějí dva zdroje inspirace – architekturu sousedního Íránu a původní prvek arménské architektury, tzv. *hazalašen*. Jedná se o techniku zastřešení venkovských stavení, kdy se přes rohy čtvercové stavby kladly dřevěné trámky, které se postupně směrem ke středu zkracovaly.

Jedním z podnětů pro stavbu kupolí se určitě stal i příběh sv. Řehoře. Ten měl po svém propuštění z jámy plné hadů vidění, podle kterého měli Arméni k uctívání nového kultu křesťanství od nynějška začít budovat stavby s kupolí.

Kompaktnost, jednoduchý tvar a pravidelnost zvýrazněná přesně řezanými obdélníkovými oblady z tufu dodávají čisté a útlé formě kupole ještě více elegance. Kupole představuje vertikální osu kostela a symbolizuje nebeskou klenbu. Prostor pod ní je osvětlen okny tamburu, který ji podpírá. To vše přispívá k tomu, že by se zde člověk měl cítit jako ve středu stvoření.

- **Místo volně stojících podpor jsou používány podpory vázané.**

Arménští stavitelé téměř nikdy nepodpírali klenby a kupole volnými sloupy či pilíři. Místo toho využívali nosné zdi či silné pilastry pevně podepřené blokem betonu. Proto v počátcích arménské křesťanské architektury mizí baziliky, zatímco jednolodní kostely se zachovávají, a přestávají se stavět kostely půdorysu vepsaného řeckého kříže se samostatnými podporami, místo kterých vznikají kostely s podporami vázanými.

Zřeknutí se těchto technik není spojeno s liturgickými pravidly či s estetickým vkusem, ale je nutností přijatou z bezpečnostních důvodů. Arménie je zemí vystavenou seizmické činnosti a volně stojící podpory by vzhledem k váze tamburu a kupole zbytečně zvyšovaly riziko zhroucení staveb při zemětřesení.

- **Vnitřní rozvržení stavby nelze poznat zvenku.**

Další důležitou charakteristikou arménské architektury je absence paralely mezi vnitřní členitou strukturou stavby a její vnější podobou směřující k uniformitě. Např. malé kostely s kupolí, ať už s jednou, třemi či čtyřmi apsidami, mají často stejný půdorys volného řeckého kříže, zatímco velké kostely za obdélníkovým půdorysem často skrývají tři nebo čtyři apsidy a různé formy vepsaného řeckého kříže.

Oproti bohatému členění vnitřního prostoru jsou vnější stěny hladké. Výklenky ve vnějších stěnách, jaké nacházíme např. u chrámu sv. Hripsimé v Ečmiadzinu, se vyskytují pouze výjimečně.

- **Arménské kostely jsou většinou velmi malé.**

Arménští stavitelé se rozhodně nesnažili omráčit lid velikostí svých staveb. V naprosté většině případů jsou arménské kostely velmi malé, menší než leckteré vesnické kostely v západní Evropě. Často se stávalo, že se část věřících do kostela nevešla a mši se účastnila venku.

Rozměry arménských kostelů nepřesahují 35-40m výšky a délky. Tato velikost pozorovateli umožňuje okamžitě si uvědomit přesný tvar stavby, který většinou spočívá zjednodušeně řečeno v kupoli posazené na řeckém kříži.

To jsou jen některé shodné znaky, pozorovatelné na první pohled. Při podrobnějším zkoumání ovšem zjistíme, že každý kostel má své jedinečné kouzlo a liší se od ostatních ve výzdobě, formě a velikosti. Faktem ale zůstává, že základní metody jejich výstavby byly vyvinuty v prvních třech stoletích křesťanství v Arménii (mezi 4. a 7. stoletím).

6.2 Periodizace

V historii arménské středověké architektury můžeme vysledovat 3 základní období:

- 4.-7. století: Období raného středověku, bývá také nazýváno obdobím starokřesťanským či formativním,
- 9.-11. století: Období vrcholného středověku, nazýváme ho také obdobím království, zralosti či renesance,
- 13.-14. století: Období pozdního středověku, nebo období feudální či druhé renesance (Thierry, 2000 s. 14).

Výjimečnost arménské architektury je spatřována ve středověkých stavbách. Teprve po zbourání pohanských chrámů s příchodem křesťanství získala arménská architektura svou identitu a začala svou více než tisíciletou cestu historií. Překonala ztrátu národní suverenity, invaze cizích nájezdníků i četná zemětřesení. Neznamená to ovšem, že by neexistovala žádná architektura před příchodem křesťanství. Nálezy kamenných staveb pocházejí z období více než tisíc let před zhotovením prvního chrámu. Dochovaly se stavby urartské, helénistické a římské, ale mnoho jich není, protože stoupenci svatého Řehoře většinu ve jménu nového náboženství zničili.

6.3 Předkřesťanská architektura

Prvním důležitým obdobím v historii arménské architektury je bezesporu 8.-7. století př. n. l., kdy se na území dnešní Arménie rozkládala říše Urartu. Urartští stavitelé vynikali mimo jiné v opracování kamene a položili tak základy arménské tradice. Dnešní hlavní město Arménie, Jerevan, stojí na místě, kde se nacházelo urartské město Erebuni a dodnes se nám zachovaly části urartské pevnosti, která tu stála. O vyspělosti urartské architektury svědčí také archeologické nálezy z oblasti mezi jezery Van a Urmia, kde byl v duchovním centru urartské říše, městeč Musasir, kolem roku 825 př. n. l. postaven nejstarší známý urartský chrám, předchůdce pozdějšího řeckého dórského slohu.

Z období 6.-1. století př. n. l. po pádu urartské říše, kdy se Arménie na čas dostala pod perskou nadvládu než získala nezávislost, se nedochovaly žádné významné stavby. Naproti tomu v římském období byl na území Arménie postaven chrám, který můžeme obdivovat dodnes.

Obrázek 14: Římský chrám v Garni

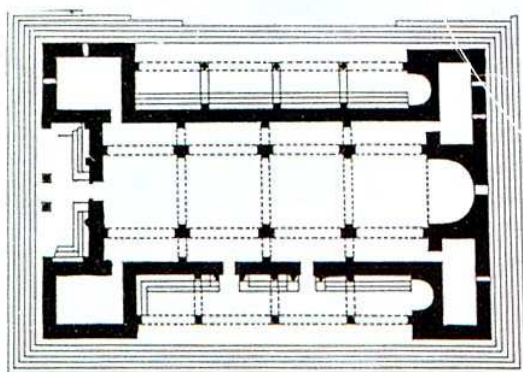
V 1. století n. l. dal arménský král Trdat I. po svém návratu z Říma postavit chrám v Garni. Chrám byl postaven v řecko-římském stylu a byl zasvěcen bohu slunce (Mithra). Pro křesťanské umění se spíše než architektonická stránka chrámu staly inspirací jeho bohaté sochařské dekorace.

V Garni se nám dochovaly stavby ze tří různých období. Nejstarší z nich je obranná zeď z 1. století př. n. l., postavená technikou známou ze Středního východu, spočívající v kladení obrovských tvarovaných kamenů na sebe bez použití malty. Najdeme tu také ukázkou římské architektury, malý chrám nebo letní rezidenci (účel stavby není známý), z období 1. až 3. století n. l. Při zemětřesení roku 1679 se stavba částečně zřítla a k její rekonstrukci došlo v 70. letech 20. století.

6.4 4.-7. století: Období raného středověku

První období ve vývoji arménské křesťanské architektury začíná konverzí Arménů ke křesťanství a končí arabskou invazí a okupací, která přerušila tvůrčí činnost stavitelů na celá dvě století. Jen několik málo památek přestálo všechny zvraty a vydrželo dodnes. Díky svému velmi ranému vzniku, nezávislosti církve a hrozbám, které přicházely od sousedů ze všech stran, se arménská architektura vyvíjela relativně nezávisle. Na druhou stranu ovšem nikdy nebyla v úplné izolaci. Do Arménie vždy pronikaly vlivy ze sousední Gruzie a z Persie. Mezi typické rysy arménské architektury proto patří použití islámských dekorativních motivů.

Stejně jako jinde ve starověkém světě po příchodu křesťanství stavitelé nejprve kopírovali existující architektonický styl, který přizpůsobovali novým požadavkům. Duhovenstvo a věřící potřebovali hlavně dva typy staveb: kostely, jako místa modliteb, shromáždění a učení, a stavby určené k uctívání mučedníků (martyria) a mrtvých (mauzolea).

PLAN BY P. CUNEO

Obrázek 15: Půdorys baziliky v Ezeruku

První kostely, z nichž se nám zachovalo pouze pět, byly většinou obdélníkové baziliky o jedné nebo třech lodích umístěné na základech pohanských chrámů. Jedná se o baziliky v Alcu, Kasalu, Elvardu, Aštaraku a v Ezeruku. Mezi tyto nejranější stavby řadíme i kostely v Duinu a v Ečmiadzinu, ač se nám v původní podobě nedochovaly.

Arménská církev se zpočátku neetablovala ve městech, její hlavní činnost se zaměřovala na vesnice. Z kostelů, o kterých víme, že vznikly mezi 4. a 7. stoletím, nestál žádný u velkého města. Zatímco v římské říši byli biskupové biskupy měst, ti arménští spíše reprezentovali aristokratické rody a jejich domény.

Podnět k založení stavby kostela přicházel většinou od vysoce postavených duchovních. Nejedem katolikos dal postavit kostel ve svém rodném městě. Jedním z častých důvodů byla snaha aristokracie ukázat svou moc a bohatství a zvýšit tak svou prestiž. Stavitelé byli většinou vardapeti obklopení sochaři a řemeslníky z různých oborů.

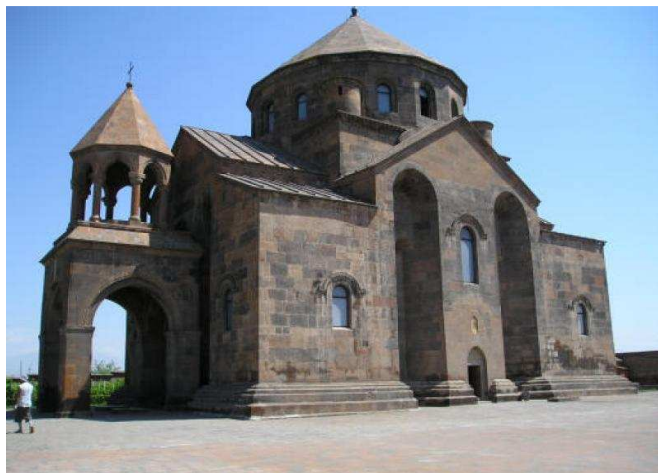
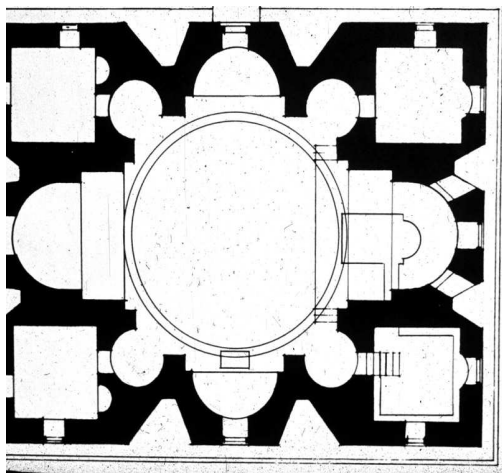
Rozvoj architektury v 5. století vyústil v počátek stavby kupolí. Tato inovace měla mimo jiné svůj původ v tradičních stavbách, kdy se čtvercové prostory soukromých i veřejných budov zastřešovaly vyklenutým dřevěným stropem. Technika, nazývaná *hazalašen*, spočívala v kladení krátkých trámů přes rohy čtverce. Arménští mistři stavitelé ji transformovali na použití kamene a úspěšně tak budovali kupolovité stavby.

Jeden z nejranějších příkladů kupole můžeme najít v katedrále v Ečmiadzinu. Sv. Řehoř Osvětitel dal kostel postavit na místě označeném samotným Ježíšem, který k němu podle legendy sestoupil z nebes.

První období arménské křesťanské architektury vrcholí v 7. století. Veškeré závažné konstrukční problémy, jako např. stavba klenby a kupole, jsou v této době již vyřešeny a charakter staveb nabývá jasněho směru: místo bazilik jsou stavěny centrálně orientované kostely s kupolí. Architekti se nyní soustředí na prostorové uspořádání stavby, do které je třeba přidat místo pro sakristii, schránky s ostatky, martyria apod. Věřících stále přibývá, proto v kostele potřebují větší prostor. Tyto důvody vedou k opravdovému výbuchu ohromného množství nových typů půdorysů.

Uvážíme-li, že Arméni ustoupili od stavění bazilik, stáli nyní před problémem, jak rozšířit prostor pod kupolí. Kostely se čtyřmi apsidami tedy přizpůsobili nové potřebě zvětšit prostor, ale neohrozit stabilitu stavby. Toho docílili snížením zatížení oblouků apsid, které zároveň přestaly zaujímat celou šířku stran centrálního čtverce. Mohl tak vzniknout např. půdorys o čtyřech apsidách a čtyřech koutových nikách. Někdy byla k tomuto půdorysu přidána vnější obvodová galerie, která pomáhala nést váhu kupole. Je ovšem nutné uvést, že Arméni tento architektonický prvek ne vynalezli. Čtyři apsidy a čtyři niky můžeme nalézt např. v Italském Pozzuoli.

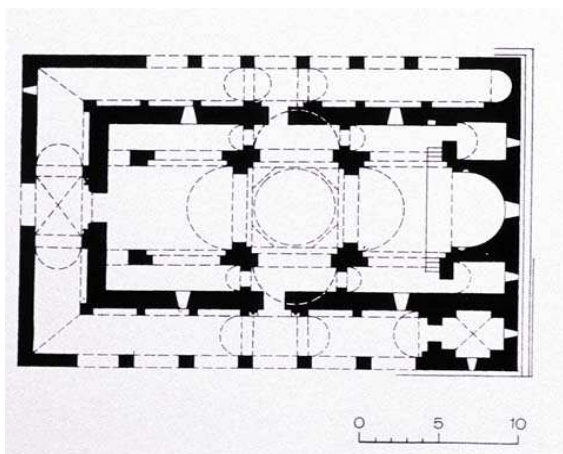
Asi nejslavnějším příkladem půdorysu o čtyřech apsidách se čtyřmi koutovými nikami je kostel sv. Hripsimé v Ečmiadzinu, založený roku 618 katolikiem Komitasem. Vlivem četných přestaveb je původní podoba tohoto kostela dnes značně zkreslená. Chrám ve Zvartnotsu, postavený v letech 645 – 660 Nersesem II., stojí také na tomto půdorysu, který je navíc doplněn o obvodovou galerii. Bohužel se ukázalo, že tento typ stavby je pro vulkanicky aktivní území Arménie zcela nevhodné. Nejen chrám ve Zvartnotsu ale i ostatní stavby tohoto typu se zřítily během zemětřesení.

Obrázek 16: Půdorys kostela sv. Hripsimé v Ečmiadzinu

Obrázek 17: Současná podoba kostela

V 7. století se také objevuje půdorys vepsaného řeckého kříže. Existují dvě hlavní hypotézy, které vysvětlují jeho vznik. Podle první se tento půdorys vyvinul připojením rohových místností k půdorysu volného kříže, podle druhé vznikl přidáním kupole nad centrální travé baziliky. Tento typ půdorysu je pravděpodobně původně arménský. Umožnil dosáhnout efektu, kdy stavba zvenku vypadá velmi jednoduše a přitom uvnitř může být různě členitá. Půdorys vepsaného řeckého kříže nalezneme např. u kostela sv. Gayanné v Ečmiadzinu, založeném roku 630, či u katedrály v Odzunu, postavené pravděpodobně v první polovině 8. století.

Obrázek 18: Půdorys katedrály v Odzunu

Obrázek 19: Severozápadní pohled na katedrálu v Odzunu

6.4.1 Katedrála v Ečmiadzinu¹⁵

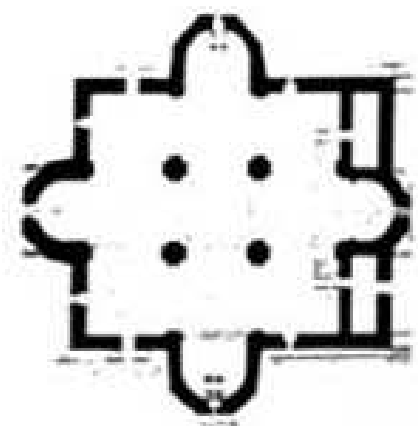
Ečmiadzinská katedrála byla s velkou pravděpodobností původně bazilikou ze 4. století¹⁶. Nedlouho po jejím vzniku baziliku zničili Peršané a na jejím místě založili chrám ohně. Mezi lety 484 a 507 dal kostel znovu postavit Vardan Mamikonean jako chrám s půdorysem řeckého kříže.

Katedrála se pyšní jednou z nejstarších kupolí v zemi. Architekt k jejímu podepření použil základy čtyř pilířů, které zůstaly po původní bazilice. Pilíře se nacházejí uprostřed stavby čtvercového půdorysu s vepsaným řeckým křížem jehož axiální ramena jsou prodloužena apsidami pentagonálního obvodu vyčnívajícími ven z chrámu. Vznikla tak originální forma půdorysu čtverce se čtyřmi apsidami. Velice zvláštní je, že ač se jednalo o hlavní kostel duchovního centra Arménie, až na jednu výjimku, kterou tvoří katedrála v Bagaranu, tento typ půdorysu už nebyl po celý středověk zopakován¹⁷.

¹⁵ Město založil král Valaršak, a proto se až do roku 1945 jmenovalo Valaršapat.

¹⁶ Ne všichni historici se v tomto případě shodují. V každém případě archeologické nálezy potvrzují, že stavba, která zde vznikla v polovině 5. století, stojí na základech baziliky.

¹⁷ Jean-Michel Thierry se domnívá, že k tomuto půdorysu stavitel došel tím, že využil základy původní baziliky, a proto už se dále s takovým půdorysem nesetkáváme.

Obrázek 20: Půdorys katedrály v Ečmiadzinu

Obrázek 21: Současná podoba katedrály v Ečmiadzinu

I přes některé přístavby a nové dekorace si katedrála dodnes zachovala svůj původní tvar. Dnešní zastřešení a zvonice jsou přístavby ze 17. století. Také vnitřní malířská výzdoba vznikla na sklonku 17. a počátkem 18. století a je dílem umělecké rodiny Ovnanjanů. Katedrála tvoří součást komplexu stejnojmenného kláštera, ve kterém se dále nacházejí knihovna, muzeum, refektář a další budovy.

6.5 9.-11. století: Období vrcholného středověku

V 80. letech 9. století se k vládě dostala Bagratovská dynastie, kterou po dvousetleté nadvládě Arabů uznala jak Byzantská říše, tak arabský chalífát. Znovuzískaná politická nezávislost se stala impulzem k dalšímu rozvoji křesťanské architektury.

Nejprve se stavitelé vrátili k osvědčeným metodám centrálních křížových budov s kupolí ze 7. století (např. dva kostely u jezera Sevan z druhé poloviny 9. století). V této fázi můžeme pozorovat dvě hlavní tendence: zvýšení budov a používání čtvercového půdorysu. I v tomto období se objevují baziliky, ale jejich počet stále klesá. Stavitelé úplně opouštějí půdorys volného řeckého kříže a obracejí se k půdorysu kříže vepsaného, nejčastěji s volně stojícími podporami. Komplexy klášterů bývají uzavřené do přísně geometrických a zároveň harmonických forem.

V architektuře klášterních budov se objevuje stále větší rozmanitost. Velká pozornost

je věnována nartexu (v Arménské architektuře bývá používán termín gavit¹⁸), který v Arménii bývá oddělen od kostela a v této specificky místní podobě se nazývá jamatun¹⁹. Jamatuny se nacházejí na západní straně před vchodem do kostela a od 11. století bývají korunovány kupolí se střešním oknem²⁰. Mohou sloužit k různým účelům, často jsou používány jako místa pro shromáždění mnichů či jako mauzolea. V Arménii není zvykem pohřbívat mrtvé přímo v kostelech.

Obrázek 22: Interiér jamatunu v klášteře Sanahin

V tomto období se začaly stavět kačkarsy, tj. stély s vytesaným křížem, patrně z části projev kultu kříže. Jeden z prvních je Kačkars královny Katranide v Garni z roku 879.²¹

Jedním z nejvýznamnějších polí architektonických aktivit se stává hlavní město Bagratovců, Ani, kronikáři nazývané „město tisíce a jednoho kostela“. Ohromný rozkvět zažívají také kláštery, jejichž stavby tvoří hlavní náplň práce arménských architektů. V průběhu první poloviny 10. století se začínají objevovat první kostely mnišských řádů, teologické školy a univerzity (Sanahin, Horomos, Ketcharis, Makaravank, Haghartsin, Haghpat). Rozvoj architektury je zastaven ve 12. století oslabením Arménie Byzantskou říší a

---

¹⁸ Gavit je druh nartexu, který nalezneme pouze v Arménské architektuře. Jedná se o místnost před vstupem do kostela, určenou ke shromáždění věřících a kněží.

¹⁹ Někteří historici umění toto rozdělení neuznávají a považují gavit a jamatun za jednu formu (např. Jean Michel Thierry).

²⁰ Tento prvek byl nejspíše přejatý z venkovské architektury.

²¹ Viz kapitola 8.1

hlavně invazí barbarských tureckých kmenů.

Můžeme konstatovat, že architektonický sloh 9. – 11. století se nijak výrazně neodchýlil od klasických forem 7. století. Zvýšené pozornosti se dostalo výzdobě vnějších i vnitřních prostor. Vnější zdi byly doplněny o ozdobné arkády a výklenky s jemnými ornamenty, často inspirovanými v arabském umění. Výtvarné motivy nyní vyznívají stylizovaněji než v přecházejícím období. Z bezpečnostních důvodů se změnila dispozice a tvar oken. Oproti ranému období, kdy se používala větší okna ve tvaru oblouku, se nyní prosazují úzké obdélníkové okenní otvory umístěné vysoko na stěnách.

Obrázek 23: Katedrála v Ani - okno na jižní fasádě

Obrázek 24: Detail okna

10. a 11. století proběhlo ve znamení rozvoje měst a vzrůstajícího spojení mezi královstvím a městy. Rostl obchod, vyráběly se vlněné látky, hedvábí a jiné textilie a zlatnické zboží. Že vzrůstala i moc církevní, vyplývá z historických pramenů, které uvádějí, že králové byli vysvěcováni a jejich autorita spočívala na tomto vysvěcení. V omezené míře, ve srovnání Byzancí a západní Evropou, byl zaveden kult ostatků, který s sebou přináší fenomén poutí.

Obrázek 25: Klášter Haghartsin

6.5.1 Katedrála v Ani

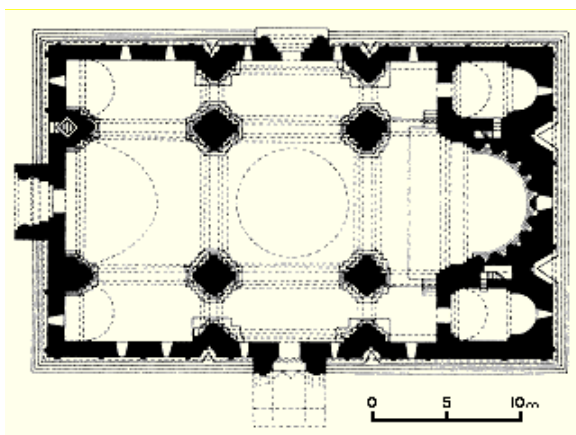
V roce 953 přestěhoval bagratovský král Ašót III hlavní město z Karsu do Ani a nechal zde v té době nejvýznamnějším architektem Trdatem²² mezi lety 980 – 1001 postavit nové paláce a katedrálu. Ani se dnes nachází na tureckém území, nedaleko hranice s Arménií, na břehu řeky Arpa. Přestože je město téměř úplně zničené, zanechává na návštěvnících hluboký dojem, způsobený snad kontrastem mezi impozantní architekturou a pustou krajinou, která ji nejen obklopuje, ale vlastně do ní prorůstá. Jedny z posledních staveb, které zůstávají vzyčeny uprostřed turecké stepi, jsou právě kostely.

Po krátkou dobu, kdy bylo Ani královským městem, se arménští vládcové přímo předháněli v počtu nových staveb. Vznikaly paláce, zahrady, městské opevnění a samozřejmě také církevní stavby. Architekti čerpali především z raného období arménské architektury, které obohacovali o různé inovace.

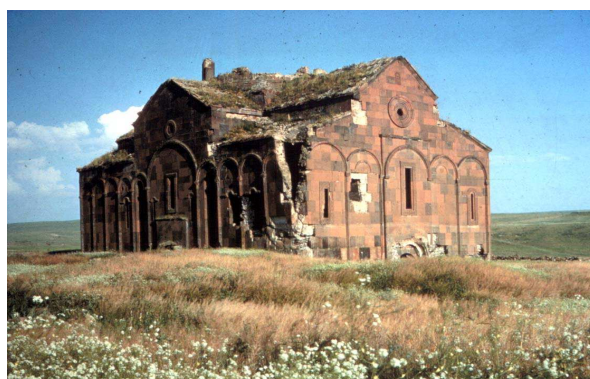
---

²² Trdat je také autorem rekonstrukce chrámu Hagia Sofia v Konstantinopoli, která byla roku 989 poničena vlivem zemětřesení.

Katedrála stojí na mírně vyvýšeném místě, díky čemuž ji obyvatelé města mohli odkudkoli vidět. Architekt Trdat zvolil podle vzoru kostela v Mrenu²³ na svou dobu v Arménii neobvyklý půdorys vepsaného řeckého kříže se čtyřmi volně stojícími podporami a přizpůsobil ho pro místní podmínky. Výhodou této kompozice je, že rozměry stavby nezávisí na průměru kupole. Trdat zkrátil vzdálenost pilířů od bočních stěn apsidy, čímž posunul kupoli více ke středu stavby. Apsida je prohloubena deseti nikami obklopenými arkaturou.

Obrázek 26: Půdorys katedrály v Ani

Obrázek 27: Současná podoba katedrály v Ani

Katedrála vyniká bohatou sochařskou výzdobou. Fasáda je členěna sérií arkatur s dvojitými polosloupky a ze všech stran ji zdobí basreliéfy. Mimo jiné zde můžeme nalézt motiv letícího orla s kořistí.

Stav této památky je bohužel velmi špatný. Severozápadní část katedrály, částečně poničená už na počátku 20. století, se zřítila při zemětřesení v roce 1988. Zbytek stavby sice ještě stojí, ale nachází se ve velmi neuspokojivém stavu.

6.6 13.-14. století: Období pozdního středověku

Na přelomu 12. a 13. století se spojeným arménským a gruzínským vojskům podařilo, pod vedením arménských generálů Ivane a Zakare a gruzínské královny Támar, osvobodit severní Arménii od seldžuckých Turků. Hlavní město Ani získalo svou ztracenou slávu, v celé zemi se obnovila prosperující ekonomika a začaly se stavět cesty, mosty paláce a samozřejmě

²³ Město se nachází v dnešním Turecku.

nové kostely a kláštery. Nový rozvoj architektury nezastavila ani invaze Mongolů, kteří Arménii částečně ovládali ve 13. století. Mezi arménskou a mongolskou kulturou docházelo k četným kontaktům a výměnám zkušeností.

Arméni za svůj legitimní stát v tomto období považovali Kilíkijské království, kam se uchýlili ti, kteří nechtěli zůstat pod nadvládou Turků, ale území na kterém žili, bylo o mnoho větší. Architektura se vyvíjela v závislosti na různých podmínkách v jednotlivých částech země. Severovýchodní území se dostalo pod vliv Gruzie a následně Mongolské říše, Jihozápadní část Arménie zůstala v moci Turků.

Hlavním rysem tohoto období se stal ohromný rozkvět klášterů. Kláštery založené v 10. století, jako např. Tatev, Sanahin, Gladzor, Haghpat, Geghard, Hagartsin, Noravank a Goshavank, se nyní dočkaly rozšíření. Jejich síla spočívala díky darům a oproštění od placení daní ve finanční nezávislosti. Kláštery plnily funkci kulturních a vzdělávacích center země, pod svou střechou často skrývaly školy vardapetů a např. v Tatevu, Sanahinu a Gladzoru sídlily středověké univerzity.

Obrázek 28: Klášter Goshavank

Obrázek 29: Knihovna v klášteře Sanahin

Ke kulturnímu rozkvětu velkou měrou přispěl ekonomický rozvoj a vznik nové třídy bohatých obchodníků. V rámci přísně náboženského řádu středověké společnosti obchodníci neměli jinou možnost, než ze svého majetku podporovat církevní instituce. Kláštery se nyní začaly stavět na odlehlých místech v horách, v lesích nebo na skalách a díky mistrovství arménských architektů pokaždé dokonale splývaly s okolní přírodou. Dominantní postavení měl v rámci klášterních komplexů vždy kostel. Vchod býval krytý a situován ze západní

strany, kde mívaly své místo také různé další budovy, mezi které patřil refektář (jídlna), knihovna, zvonice, křížová chodba, pomníky a další. Zvonice byly většinou stavěny nezávisle na kostele nebo jako součást jamatunu či knihovny. Celý komplex kláštera byl často obehnan hradbami a sloužil tak jako nedobytná pevnost.

V tomto období se typologie kostelů spíše zužuje. V jihozápadní Arménii se opakuje zejména půdorys obdélníku v rozmanitých podobách, v severovýchodní Arménii vzniká mnoho jednolodních kostelů, často s jednou apsidou (např. kostel sv. Řehoře v Tatevu) nebo vzácněji s obdélníkovou svatyní (např. v Dadivanku). Zdaleka nejrozšířenějším typem ovšem zůstávají centrálně orientované stavby na půdorysu vepsaného řeckého kříže. Stavby nyní rostou do výšky. To se týká nejen lodi ale i tamburu.

7. Kláštery středověké Arménie

Pokud se o středověké architektuře dá říct, že se orientovala především na církevní stavby, o arménské to platí dvojnásob. Jak o tom svědčí nápisy vyryté na arménských kostelech, králové, biskupové, šlechtici a různí hodnostáři dávali opravovat či stavět kláštery, kostely a kaple, aby posílili svůj vliv a získali požehnání pro svou duši. V některých případech se na financování stavby podíleli obyvatelé celého regionu.

Jak už bylo uvedeno v kapitole 4.5, zároveň s tím, jak se společnost v průběhu 10. až 11. století feudalizovala, začínají se stavět první kláštery mimo obydlená území. Kláštery v Arménii hrají významnou roli při ochraně a přenosu kulturních tradic a stávají se útočištěm učenců po celou dobu trvání středověku.

Obrázek 30: Klášter Haghpat

Obrázek 31: Kostel sv. Řehoře v tatevském klášteře těsně přiléhá k hlavnímu chrámu sv. Petra a Pavla

Kláštery bývaly tvořeny celým komplexem budov, stavěných postupně, většinou během několika staletí. Ve většině případů zde nenajdeme vlastně žádný urbanistický záměr. Jednotlivé budovy byly různě propojovány, ke kostelům byly přistavovány kaple a různé chodby a haly (gavity, jamatuny)²⁴. Kláštery tím získávaly zvláštní asymetrický a organický vzhled a celý areál většinou působil velmi lidsky a útulně, což je dáno i tím, že arménští stavitelé museli respektovat často náročné přírodní podmínky. Kláštery bývají začleněny do místní hornaté krajiny s citem, který obdivujeme dodnes.

²⁴ Rozdíl mezi termíny jamatun a gavit je vysvětlen v kapitole 6.5.

7.1 Dadivank

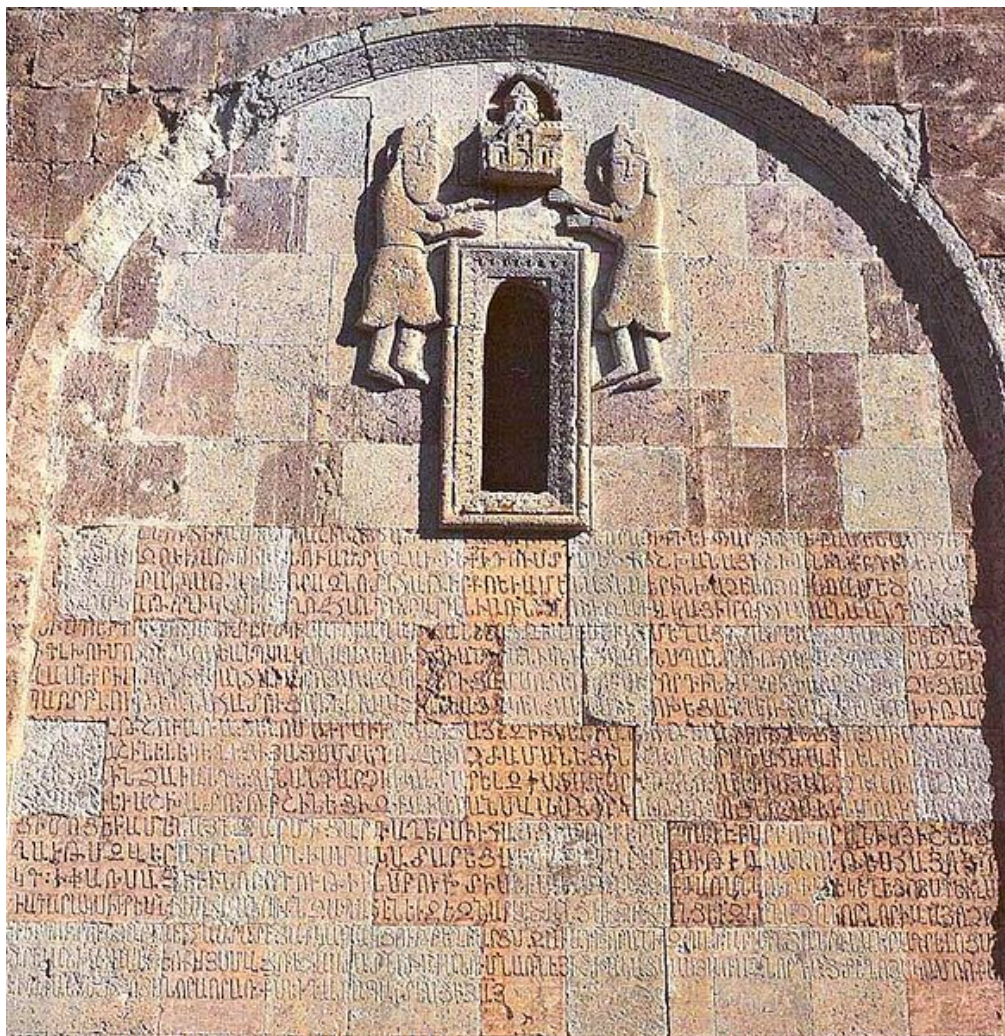
Obrázek 32: Dadivank

Dadivank se nachází na území Náhorního Karabachu, na úbočí hor, které se tyčí nad řekou Terter. Podle legendy byl tento klášter založen v 1. století na místě, kde byl pochován sv. Dade, tajemný učedník sv. Judy Tadeáše. Existence Dadivanku je z historických pramenů prokázána od roku 825. Opravdový rozkvět pak klášter čekal až na konci 12. století. Většina staveb, které se nám dochovaly dodnes, pochází ze 13. století, kdy klášter spadl pod správu rodiny Sakarianů. Několik členů této rodiny je zde také pohřbených.

V areálu nalezneme několik staveb, z nichž za nejvýznamnější bývají považovány katedrála (Katoghike), kostel sv. Panny, jamatun a zvonice. Katedrálu založila roku 1214 princezna Arzu Xatun, aby vyplnila přání svých předčasně zemřelých synů Hasana a Grigora. Nad kostelem, který stojí na půdorysu vepsaného řeckého kříže s jednou apsidou, se nachází zevnitř okrouhlá a zvenku šestnáctihránná konstrukce tamburu. Obvodové zdivo je zdobeno červeno bílou polychromií tvořenou červeným tufem a bílými kameny. Každá stěna je členěna pěti arkaturami s nikami.

Na jižní fasádě nad oknem zdobeným pletenci nalezneme postavy Hasana a Grigora ve vojenských uniformách, kteří nesou model katedrály. Za bohatou sochařskou výzdobu katedrály klášter vděčí vardapetům Grigorovi a Polosovi. Pod sochami Hasana a Grigora se nachází nápis, který vysvětluje okolnosti založení kláštera: „Z vůle Boha všemocného (...) já Arzu Xatun, pokorná služebnice Krista, dcera velkého vládce z rodu K'urdů a žena Vaxtanga

potomka královského rodu (...) jsem postavila tuto svatou katedrálu na místě, kde jsou pochováni můj manžel a mí synové, prvorozený Hasan a Grigor, oba předčasně zemřelí (Thierry, 1987 s. 511).“

Obrázek 33: Princové Hasan a Grigor nesoucí model katedrály. Pod nimi nápis královny Arzu Xatun ze 13. století.

V Dadivanku se nám na rozdíl od ostatních klášterů částečně zachovaly i fresky, které zdobí vnitřní stěny katedrály. Bohužel jsou ve velmi špatném stavu a pouze u dvou z nich je možné jasně rozeznat motiv. Jedná se o intronizaci sv. Mikuláše na jižní a umučení sv. Štěpána na severní stěně. Fresky pocházejí z dílny arménských umělců z období stavby kláštera. Pravděpodobně se jedná o originální adaptace řeckých děl, zprostředkované gruzínskými umělci, vzhledem k tomu, že kult sv. Štěpána v Arménii téměř nebyl praktikován.

Obrázek 34: Intronizace sv. Mikuláše

V malém kostelíku s kupolí uprostřed dvora se dochoval kačkars s nápisem z roku 1182, ve kterém se dočteme, že princ Hasan přenechal svůj majetek svým synům, stáhl se z Dadivanku a stal se mnichem. Další dva pozoruhodné kačkarsy, z nichž jeden je datován z roku 1283, najdeme ve zvonici.

Obrázek 35: Kačkarsy ze 13. století

7.2 Gandzasar

Obrázek 36: Gandzasar - kostel sv. Jana Křtitele

Klášter Gandzasar se nachází na území Náhorního Karabachu v nadmořské výšce 1720 metrů. Od 15. do 19. století zastával úlohu sídla arménských katolíků a dnes je sídlem arcibiskupa Artsakhu. Přesto, že byl klášter během konfliktu v Náhorním Karabachu v roce 1991 poničen bombardováním, funguje dodnes a je dokonce jedním z nejlépe opravených arménských klášterů. Gandzasar v Arménštině znamená „hora pokladu“ Klášter se tak jmenuje, protože ukrývá relikvii pravděpodobně náležící sv. Zachariáši, otci Jana Křtitele.

Existence náboženské komunity je na tomto místě prokázána už od 10. století a od 12. století je klášter zmiňován jako panteon královské rodiny. Skládá se z kostela založeného roku 1216, jamatunu z roku 1260, refektáře, mnišských cel a školy. Celý areál je obklopen zdmi.

Kostel sv. Jana Křtitele je postaven na půdorysu vepsaného řeckého kříže. Zvenku můžeme pozorovat velmi bohatou sochařskou výzdobu, což dobře ilustruje tambur, tvořený šestnácti stěnami oddělenými trojitými polosloupky.

Obrázek 37: Sochařská výzdoba tamburu na kostel sv. Jana Křtitele

7.3 Geghard

Obrázek 38: Geghard

Klášter Geghard byl podle legendy založen ve 4. století na místě, kde v jeskyni ze skály tryskal pramen. Tato prvotní stavba byla zničena v roce 923 Araby. Dle historických pramenů dnešní podoba kláštera pochází až ze 13. století, kdy byly postaveny kostely, kaple, cely mnichů a mausoleum. Z tohoto období se nám dochovaly také četné kříže vytesané přímo do skály a několik kačkarsů. Klášter se rychle proslavil v křesťanském světě zejména díky třem důležitým relikviím, které tu byly uchovány.

Geghard se ukrývá v soutěsce pod vrcholem Aždaak v nadmořské výšce 1600m. Jeho podstatná část je vytesaná přímo ve skalním masivu, a proto se mu v Arménštině přezdívá Ayrivank (jeskynní klášter). Dnes je pojmenován²⁵ po nejslavnější relikvii, která zde byla v minulosti uložena, po kopí, kterým sv. Longinos probodl Kristovi bok²⁶.

²⁵ Celý název kláštera zní Surb Geghard, což znamená Svaté Kopí.

²⁶ Podle tradice kopí do Geghardu přivezl sv. Juda Tadeáš. Relikvie zde zůstala uložena přinejmenším do 13. století. Dnes je uložena v Ečmiadzinu, a i když po světě je tzv. „Svatých Kopí“ více, podle názoru současných

Hlavní chrám, zasvěcený Panně Marii, byl dokončen v roce 1215 a přilehá těsně ke skále, ve které jsou další dva jeskynní chrámy a hrob zakladatele kláštera. Je postaven na půdorysu vepsaného řeckého kříže s vyčnívající apsidou. Interiér apsidy je bohatě zdoben reliéfy, stejně jako vnější stěny. Nad jižním portálem jsou vytesáni dva ptáci. Na tympanonu nalezneme rostlinné motivy – granátovníky a vinné keře. Nad oknem se nachází pozoruhodný vysoký reliéf znázorňující lva bojujícího s býkem. Tambur je ovinut seldžuckým pásmem a jemnou arkaturou zdobenou lidskými a zvířecími motivy (lidské hlavy, hlavy býků, ptáci, orel s kořistí a další).

Obrázek 39: Kostel Panny Marie s tamburem

Obrázek 40: Jižní portál hostela Panny Marie

Je jen těžko představitelné, že oba skalní kostely přiléhající k hlavnímu chrámu začali stavitelé vytesávat shora - nejprve otvor, kterým dnes dopadá světlo, a postupným rozšiřováním celý prostor chrámu. Ze skalního masivu tak vznikly i sloupy a klenba. Teprve když bylo dílo hotovo, prorazili dělníci z boku průchody.

---

badatelů ji lze považovat za pravou.

7.4 Gladzor

Gladzor se proslavil především jako věhlasná univerzita a škola vardapetů, která vedla kampaň proti chalcedonismu a unii s Římem. V klášteře pobývalo až 400 studentů, kteří se věnovali nejen náboženství, ale také jiným vědám, např. literatuře. Mnozí z nich později našli uplatnění jako představení v arménských klášterech. Bohatstvím své knihovny, úrovní vzdělávání a rozmanitostí vyučovaných předmětů se tato univerzita rovnala evropským institucím své doby. Vznikaly zde stovky rukopisů, z nichž se nám dochovalo pouhých šedesát devět. Nejznámější rukopis tzv. „Evangelium z Gladzoru“ je uložen v Kalifornské univerzitě v Los Angeles.

Doby své největší slávy klášter dosáhl ve 14. století za působení vardapeta Esayiho, po jehož smrti se zdejší univerzita přestěhovala do Tatevu. Klášter byl zničen za invaze Mongolů a dodnes se neví, kde přesně stál, ani jak vypadal.

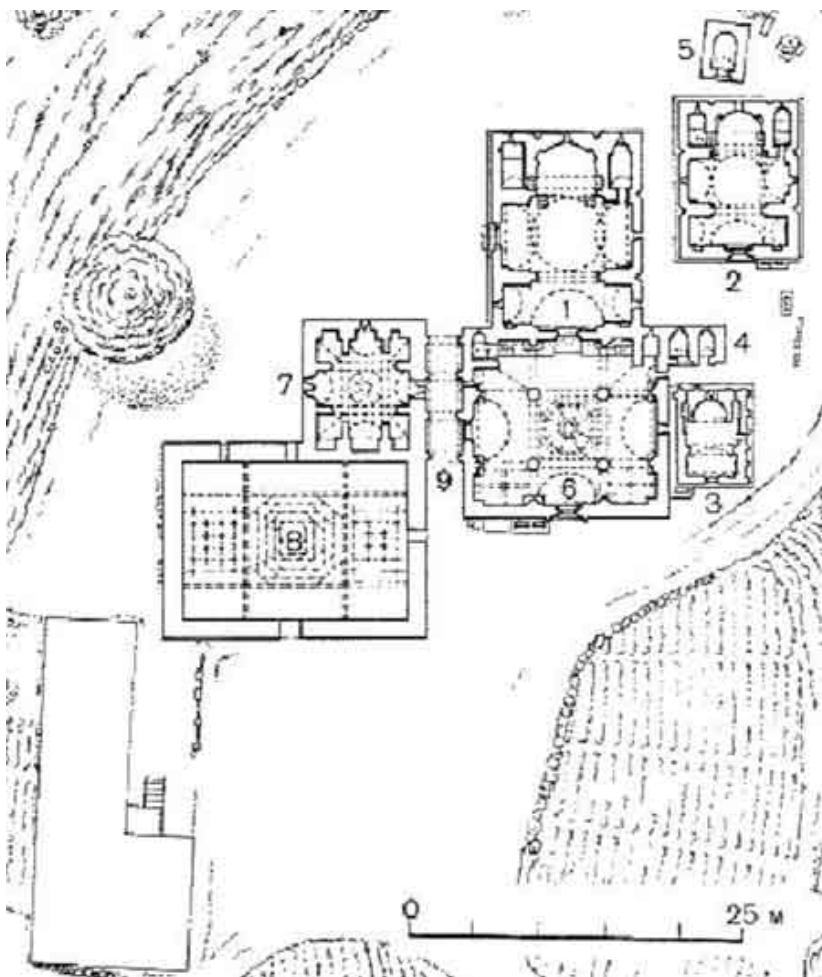
7.5 Goshavank

Obrázek 41: Goshavank

Klášter Goshavank se původně jmenoval Nor Getik podle budovy, která na tomto území stála, než ji kolem roku 1180 zničilo zemětřesení. Nachází se na severovýchodě Arménie, na úbočí údolí Getik, v provincii Dilijan, v malé vesničce Gosh.

Komplex založil za vlády prince Zakariana slavný vardapet, státník, vědec a spisovatel Mkhitar Gosh, podle něhož byl v roce 1213 klášter pojmenován. Mkhitar Gosh dal nejprve postavit provizorní dřevěný kostel, poté v letech 1191 – 1196 hlavní kostel sv. Matky Boží, a následně po roce 1196 jamatun a tři kaple, z nichž jedna je zasvěcena sv. Hripsimé. Ve 13. století za působení představeného Martirose přibyl ještě další jamatun, knihovna, kostel sv. Řehoře a další kaple. Goshavank se stal jedním z nejvýznamnějších kulturních center v Arménii a zůstal jím až do 14. století kdy byl opuštěn. V letech 1957 – 63 klášter prošel rekonstrukcí.

Obrázek 42: Plán kláštera

- 1) kostel sv. Matky Boží 2) kostel sv. Řehoře
3. kostel sv. Řehoře Osvětitel 4) dvojitá kaple
- 5) jednoduchá kaple 6) gavit 7) zvonice a knihovna
- 8) refektář 9) kryté podloubí

Komplex kláštera není obklopen zdmi, jak tomu bývá obvykle, ale je začleněn do okolní vesnice. Tvoří ho několik vzájemně propojených budov, mimo kaple sv. Hripsimé, která stojí na protějším svahu. Dochované budovy svědčí o bohatém životě kláštera v průběhu 12. a 13. století. Stavby jsou zdobeny dobovými dekoracemi.

Nejvýznamnější stavbou komplexu je bezesporu kostel sv. Matky Boží (Astvatsatsin), postavený v letech 1191 – 1196 a vysvěcený v roce 1197. Kostel je postavený na půdorysu vepsaného řeckého kříže, s vyhloubenými nikami na východní a jižní fasádě a kruhovým tamburem.

Zajímavou stavbou je také knihovna se zvonící. Původně zde stála pouze malá knihovna s nikami pro ukládání knih se dřevěným stropem. Na konci 13. století byla nad knihovnou přistavěna dvoupodlažní zvonice zasvěcená archandělům Gabrieli a Michaeli.

Obrázek 43: Knihovna se zvonící

Obrázek 44: Kačkars z roku 1291

V Goshavanku se dochoval jeden z nejvzácnějších kačkarsů Arménie. Je dílem významného rytce, který se jmenoval Pavgos, a jehož jméno nalezneme vytesané v levé spodní hvězdě kačkarsu. Kačkars pochází z roku 1291 a je zdobený jemně vyřezávanými krajkovými ornamenty uspořádanými ve vrstvách, z nichž vystupuje základní motiv kříže.

Složité kombinace rostlinných a geometrických ornamentů tvořící pozadí kříže se nikdy neopakují.

7.6 Haghartsin

Obrázek 45: Haghartsin

V blízkém okolí města Dilijan stojí klášter Hagartsin, o němž víme, že byl na příkaz gruzínského krále restaurován v roce 1184. Datum jeho založení neznáme, ale historické prameny dokládají, že vznikl z velké části zásluhou zástupců Bagratovské dynastie. Skládá se z kostela sv. Řehoře pocházejícího z počátku 11. století, kostela sv. Matky Boží ze 13. století, refektáře a dalších budov.

Účast gruzínského krále na stavebních úpravách kláštera a některé zde nalezené nápisy dovedly arménské badatele k domněnce, že se Haghartsin hlásil k chalcedonskému učení. Dominantou kláštera je kostel sv. Matky Boží (Astvatsatsin), který stojí na půdorysu vepsaného řeckého kříže s dvěma nikami v severní a jižní fasádě. Zakladatelé kláštera jsou zobrazeni jako mniši ukazující na model kostela na východní fasádě.

7.7 Haghpat

Obrázek 46: Haghpat

Architektonický komplex Haghpat leží v arménské provincii Lori poblíž městečka Alaverdi, na pravém břehu řeky Dzoraget asi 10 km od hranic s Gruzíí. Klášter Haghbat byl založen za vlády krále Abbáse III. Bagratouni (Milosrdného) (928 – 951) v těsném sousedství kláštera Sanahin. Oba kláštery pocházejí z období prosperity v průběhu Kiurikjanské dynastie (10. až 13. stol) a byly důležitým centrem arménské vědy a umění. Za vlády Bagratovské dynastie Haghpat zůstával ve stínu sousedního Sanahinu, který byl hlavním útočištěm královské rodiny. To se změnilo za nadvlády Turků, když zde král Kiuriké uspořádal synod.

Klášter je zapuštěný v zeleném kopci. Dominantu celého komplexu tvoří štíhlá a vysoká zvonice, jinak je zvenčí málo nápadný. Po příchodu dovnitř překvapí velké množství kostelů a kaplí a také krásné vstupní a propojovací haly. Zajímavá je knihovna, kde jsou ve stěnách niky na knihy a v podlaze zapuštěné nádoby na víno. Prostorný gavit, kterým se vstupuje do hlavního chrámu, je zastřešen originální kamennou klenbou, jež sestává ze čtyř klenutých oblouků, které jsou vzájemně propojené a tak získávají potřebnou stabilitu.

Obrázek 47: Gavit chrámu sv. Kříže

Celkem klášter zahrnuje osm budov obklopených opevněnými hradbami. Nejstarší budovou komplexu je chrám sv. Kříže (St. Nishan), který byl postaven v letech 976 až 991. Podnět k jeho výstavbě dala královna Xosrovanuš, manželka krále Ašóta III. Milosrdného. Je to jednolodní kostel s klenbou, postavený na půdorysu vepsaného řeckého kříže, takže zvnějšku vyhlíží jako obdélníková budova. Kostel byl několikrát opravován, ale jeho základní podoba zůstala nezměněna. Ve čtyřech vnitřních rozích chrámu jsou čtyři kaple. Kamenné schodiště vede do zvláštní lóže určené pro královskou rodinu. Ve 13. století byly stěny vyzdobeny freskami, které se částečně zachovaly dodnes.

K západní straně chrámu je připojena sloupová síň, kterou dala vybudovat princezna Miriam, dcera krále Geurikjana III. v roce 1185 jako mauzoleum pro členy královské rodiny Geurikjanů. Později byla sloupová síň částečně zbourána a nahrazena v klenutým atriem. Počínaje 11. stoletím byly postupně postaveny další budovy kláštera: kaple sv. Řehoře a kaple sv. Panny, v průběhu 13. století přibýly křížová chodba, zvonice, knihovna a refektář. Klášterní knihovna byla ve středověku velmi slavná a považovaná za jednu nejlepších v Arménii.

Třípodlažní budova zvonice, kterou dal roku 1245 postavit představený Hamazasp, je jedním z nejlépe zachovalých středověkých děl arménské architektury. Je umístěna na vyvýšeném místě ve východní části areálu. Stavba stojí na půdorysu volného řeckého kříže a spodní dvě podlaží slouží jako kaple, v nichž je umístěno celkem sedm oltářů. U severovýchodní zdi komplexu stojí obdélníková budova jídelny. Uvnitř nalezneme dvě stejné haly s klenutými stropy, oddělené dvěma sloupy.

Obrázek 48: Zvonice

Klášter dnes patří Arménské apoštolské církvi. V roce 1996 byl zapsán na Seznam světového dědictví UNESCO. V roce 2000 byl na seznam přidán i 3 km vzdálený klášter Sanahin a oba jsou vedeny pod společnou položkou.

7.8 Noravank

Obrázek 49: Noravank

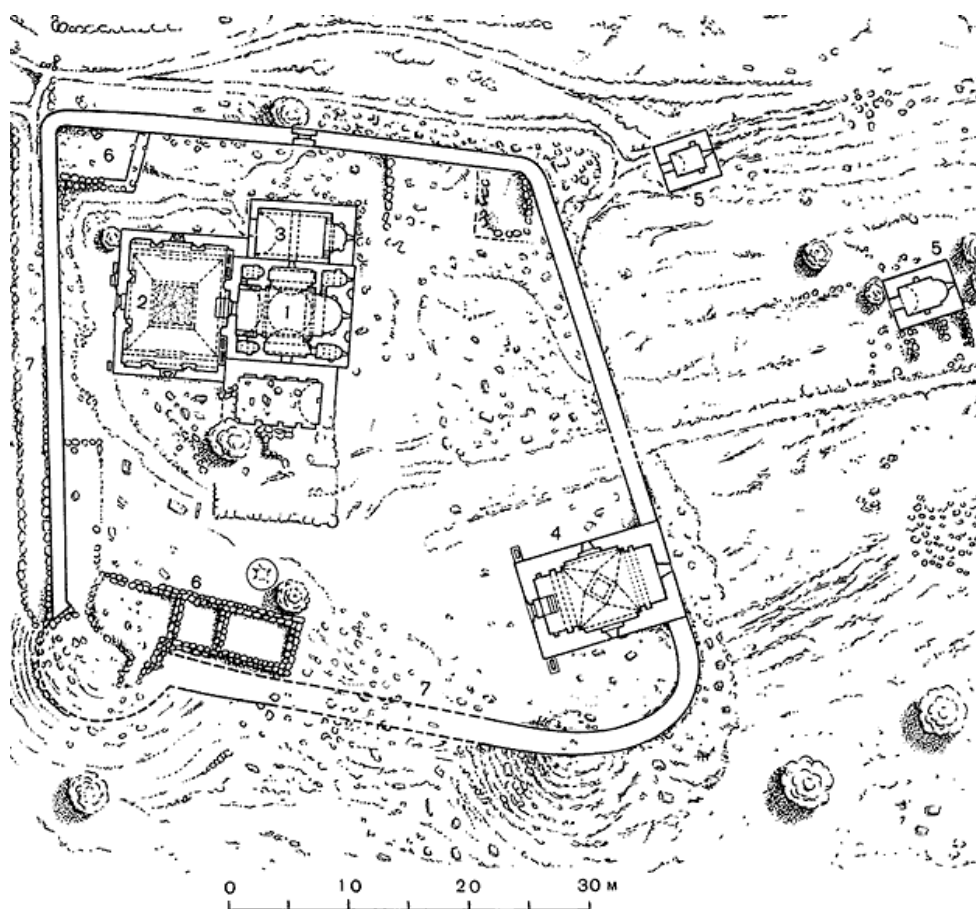
Na úbočí hlubokého kaňonu ve vyprahlé a skalnaté krajině 122 km jihovýchodně od Jerevanu se nachází „Nový klášter“ (Noravank). Od roku 1105 místo sloužilo jako sídlo biskupů a od 13. století zde sídlila univerzita, díky které se Noravank stal jedním z nejvýznamnějších náboženských a kulturních center Arménie, které úzce spolupracovalo s dalšími kláštery, jako např. s univerzitou a knihovnou v Gladzoru. Období slávy trvalo pouze do 14. století, kdy je klášterní život ohrožován boji mezi Peršany a Mongoly. Z celkového úpadku se Noravank vzpamatovává až v 16. století.

Klášter dali postavit princové gruzínského rodu Orbeliánů, kteří ve 13. století ovládali celý region. Komplex kláštera je obehnan zdmi a zahrnuje kostel sv. Jana Křtitele (1216 - 1623), kapli sv. Řehoře (1275) a bezesporu nejznámější místní stavbu - dvoupodlažní kostel sv. Matky Boží (Astvatsasin, 1331 - 1339). Architektonický návrh kostela je přisuzován významnému arménskému sochaři a malíři miniatur, Momikovi.

Obrázek 50: Kostel sv. Matky Boží - detail fasády

Obrázek 51: Kostel sv. Jana Křtitele – tympanon fasády

Obrázek 52: Plán kláštera

- 1) kostel sv. Jana Křtitele 2) gavit 3) kaple sv. Řehoře
4) kostel sv. Matky Boží 5) kaple 6) obytné budovy 7) hradby

7.9 Sanahin

Obrázek 53: Sanahin

Klášter Sanahin byl založen stejně jako sousední Haghpat za vlády Ašóta III. Podle nápisu, který se nám dochoval, byla stavba dokončena v roce 979 a stala se kulturním centrem království. Až do poloviny 11. století byl klášter v majetku Bagratovské dynastie. V tomto období zde Grigor Magistros založil akademii, na které se vyučovalo lékařství a humanitní vědy, psala se tu vědecká pojednání a malovaly slavné miniatury.

V dobách největší slávy, v období od 11. do 13. století, v Sanahinu a sousedním Haghpatu žilo a pracovalo asi 500 mnichů. Tito mniši si získali takový věhlas, že byli často posíláni na různé mise do zahraničí. Mongolská invaze roku 1235 zapříčinila celkový úpadek klášterního života a spolu s ním i konec rozkvětu kláštera v Sanahinu.

Sanahin byl postaven na základech raně křesťanského kostela ze 4. – 5. století, z něhož se nám dochovaly pouze nepatrné zbytky. Dnes zde můžeme obdivovat tři chrámy, budovu

akademie, knihovnu a zvonici. Sochařská výzdoba a fresky, které kdysi zdobily interiéry staveb, byly v průběhu staletí zničeny.

Z dochovaných budov dvě pochází z 10. století: kostel sv. Matky Boží s půdorysem vepsaného řeckého kříže s dochovanými figurálními motivy v pendantivech, a katedrála sv. Spasitele. Kostel sv. Matky Boží se pyšní krásnou kupolí, v jejíchž nosnících byly vytesány čtyři zvířecí motivy s dosud nerozluštěnou symbolikou. Oba chrámy dala postavit královna Xosrovanuš. Katedrálu zasvětila svým synům Smbatovi a Gurgenovi, kteří jsou také vyobrazeni v basreliéfu zdobícím tympanon východní fasády. Figury jsou znázorněny velmi jednoduše, reliéf příliš nevystupuje. Bratři stojí proti sobě a nesou model kostela.

Obrázek 54: katedrála sv. Spasitele

Obrázek 55: gavit kostela sv. Matky Boží

Katedrála stojí na téměř shodném půdoryse jako kostel sv. Matky Boží, je ale výrazně prostornější. Elegantní řady slepých arkád na východní a jižní fasádě patří mezi nejranější příklady tohoto typu dekorace. Podobný můžeme nalézt např. v katedrále v Ani.

Za pozornost stojí také knihovna²⁷ postavená v roce 1063. Jedná se o čtvercovou budovu s kupolí podepřenou čtyřmi diagonálně umístěnými oblouky, které spočívají na čtyřech polosloupech se zdobenými patkami stojícími uprostřed každé strany čtverce. Ve stěnách se nacházely niky, do kterých mniši ukládali manuskripty a jiné cennosti.

²⁷ Viz. Obrázek 29 v kapitole 6.6.

7.10 Tatev

Obrázek 56: Tatev

Tatev se nachází v regionu Siounie u města Goris na těžko přístupném skalnatém ostrohu, 600 m nad kaňonem řeky Orotan. Komplex kláštera přímo vyrůstá ze skály a vypadá, jakoby tu stál odjakživa. Mnišské cely, chodby a různé další místnosti jsou do skály přímo vytesány a nabízejí nádherný výhled dolů do údolí řeky.

Podle legendy klášter založil jeden ze žáků sv. Judy Tadeáše, jakýsi Staté, ale historické prameny uvádějí, že vznikl na počátku 9. století jako poustevna. Důležitosti nabyl až za působení biskupa Hovhannese III. Ten dal mezi lety 895-906 postavit kostel sv. Petra a Pavla, knihovnu a opevnění.

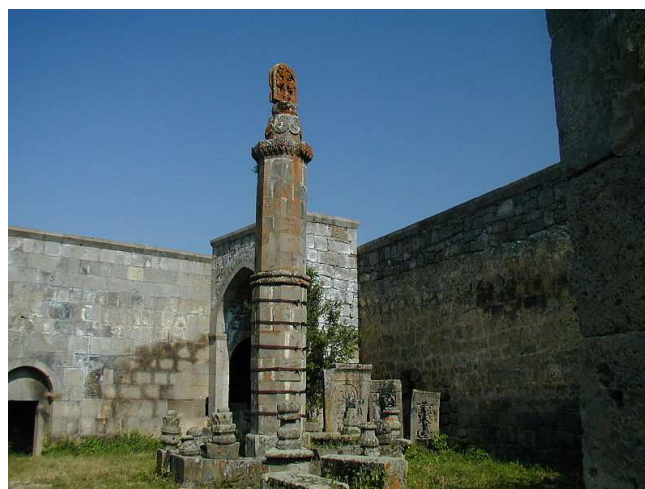
Už od 9. století klášteru patřily rozsáhlé pozemky a byl nejen náboženským ale i administrativním, hospodářským a kulturním centrem celého regionu. V Tatevu žilo kolem 600 mnichů, nacházela se zde teologická škola, významná písařská dílna a hudební škola. K majetku kláštera patřily četné relikvie.

Na počátku 10. století, pokračoval v Hovhannesseho díle jeho nástupce, biskup Jakub z Duinu. Katedrála sv. Petra a Pavla patřila mezi prestižní stavby, na kterých církev ani představitelé regionu nehodlali šetřit. Kostel stojí na v Arménii neobvyklém půdorysu vepsaného řeckého kříže se dvěma volně stojícími podporami. Tato dispozice vznikla záměrně, aby dvěma volnými pilíři připomněla bronzové sloupy před vchodem do svatyně Šalamounova chrámu. Pilíře zároveň symbolizovaly apoštoly Petra a Pavla.

Biskup Jakub z Duinu nechal interiér chrámu vymalovat biblickými motivy zrození, zmrtvýchvstání a posledního soudu se sv. Petrem a Pavlem po boku Ježíše Krista. Pro tento účel povolal francké malíře, což se neobešlo bez vysokých nákladů.

Obrázek 57: kostel sv. Matky Boží

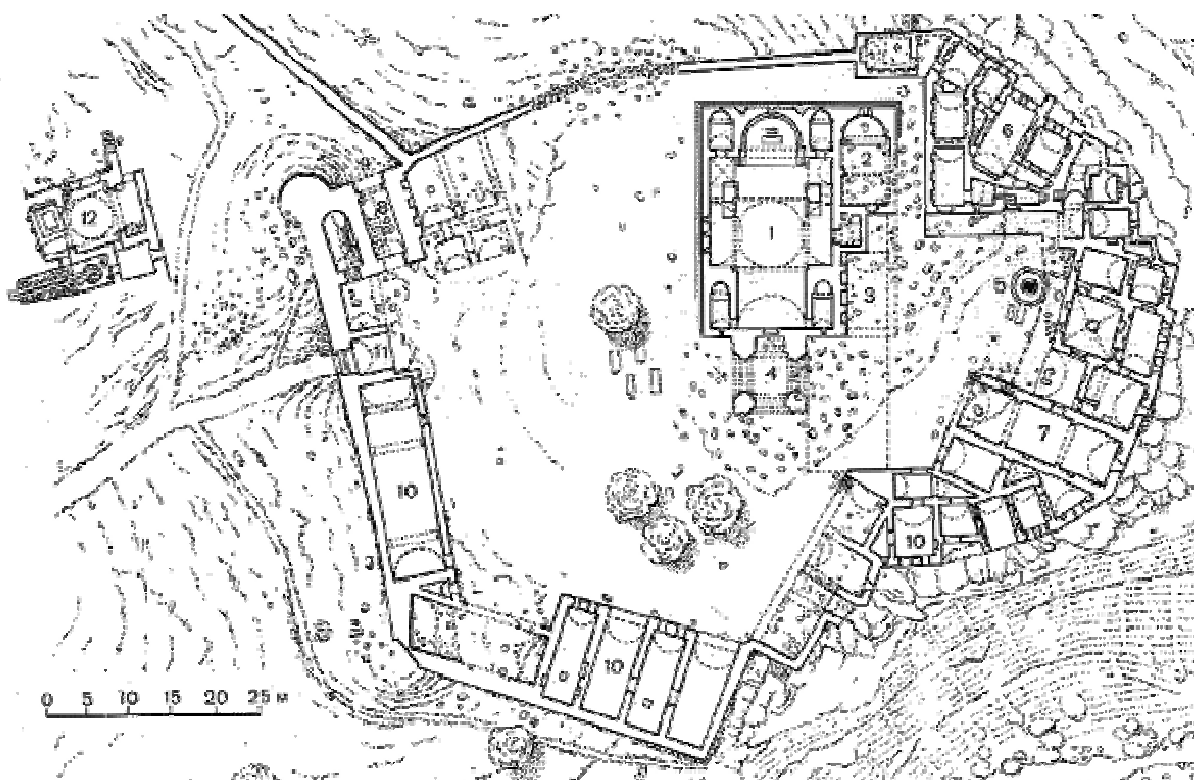
Obrázek 58: tzv. „Kývající se sloup“

Na jižní straně kláštera se nachází tzv. kývající se sloup, o kterém se vypráví, že díky speciální konstrukci v podestě dokáže odolat zemětřesení.

V 10. a 11. století Tatev dostával od králů hmotné dotace, např. vesnice, pole, zlato, stříbro a počet mnichů dosahoval možná až tisícovky. Někteří vědci se domnívají, že církev vykořisťovala rolníky víc než laici, a v Tatevu skutečně docházelo k bouřím. Roku 915

přepadli klášter obyvatelé pevnosti Cur, která mu byla i s pozemky darována. Několik mnichů zabili, klášter vyplenili, biskup a ostatní utekli. Klášter byl pak ještě vypleněn seldžuckými Turky a v roce 1138 poničen zemětřesením.

12. a 13. století poznamenalo soupeření s nedalekým Noravankem, který podporovali Orbeliánští princové. Tatev postupně ztrácel své prestižní postavení, což se změnilo ve 14. století, když zde zásluhou Yovhana Oroneci a Řehoře Tateweci vznikla univerzita a škola vardapetů. Řehoř Tateweci se proslavil zejména svým bojem proti vzrůstajícímu vlivu italských misionářů. V Tatevu se také zasloužil o rozvoj skriptoria.

Obrázek 59: Plán kláštera

- 1) kostel sv. Petra a Pavla 2) kostel sv. Řehoře 3) klenbová chodba 4) zvonice
- 5) gavazan – tzv. „Kývající se sloup“ 6) komora Pátera 7) refektář
- 8) kostel sv. Matky Boží (Astvatsatsin) 9) starý vchod 10) hospodářské prostory
- 11) pramen 12) mlékárna

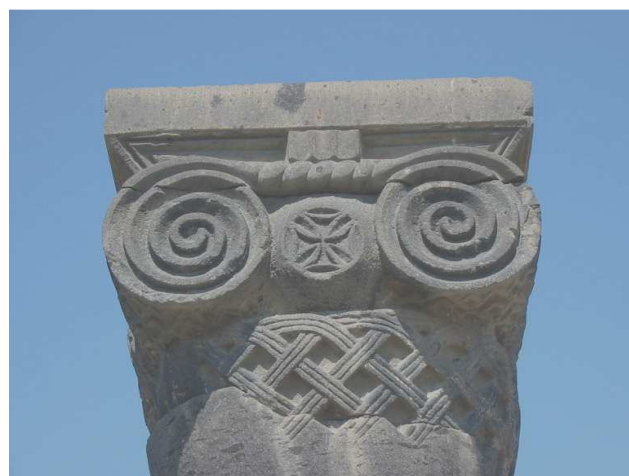
8. Architektonická plastika

Arméni se ukázali být velkými umělci zejména ve dvou oblastech. Odjakživa vynikali především v architektuře a v malování miniatur. Nezanedbatelný způsob uměleckého vyjádření představují také kačkarsy²⁸ - kamenné stély, do nichž je většinou vytesán kříž zdobený ornamenty.

I když nejčastěji používaný stavební materiál, vulkanický tuf, tvoří dobrý základ pro sochařskou výzdobu, arménské kostely a kláštery zůstávají v tomto ohledu velmi skromné. Sochařská výzdoba se zejména v raném období omezuje především na portály, okna, římsy a sloupové hlavice. Zpracována většinou formou basreliéfu vyvolává hru světla a stínu, která má za úkol tlumit přílišnou strohost staveb. V pozdějším období můžeme nalézt příklady vysokého reliéfu, ale volná plastika, která byla v Arménii spojována s pohanským modlářstvím, se ve středověku téměř nevyskytuje.

Obrázek 60: Zvarnots – část oblouku

Obrázek 61: Zvarnots – hlavice sloupu

Lidské a zvířecí figury jsou většinou nějakým způsobem spojené s křížem a zaujímají významná místa, jako např. tympanon. Figury bývají silně stylizované, což vede k jednoduchosti až schematičnosti znázorněných postav. Základní přírodní motivy tvoří vinná réva, granátové jablko, různé varianty akantu²⁹ a palmety³⁰, a od 10. století arabesky³¹. Mezi geometrickými motivy, které dominovaly do konce 7. století, se často vyskytují pletencové

²⁸ V arménštině „kač“ znamená kříž a „kar“ kámen.

²⁹ Česky paznehtník. Rostlina vyniká krásnými tvary listů.

³⁰ Rostlinný ornament z vějířovitých palmovitých listů.

³¹ Stylizovaný úponkový ornament.

ornamenty.

Druhá polovina 7. století přináší bohatou ornamentální výzdobu, která spočívá zejména ve slepých arkaturách. V 10. století se tato technika rozšířila z obloukového průčelí, konchy a tamburu na rovnou fasádu a od 11. století na kupoli.

Určitá volnost sochařského vyjádření a celkové rozšíření dekorativní stránky staveb se projevuje ve výzdobě 13.-14. století. V tomto období nacházíme velkolepé kompozice na portálech a tympanonech znázorňující Boha a Pannu Marii. Dveře a okna zdobí zvířecí, heraldické a apoštolské motivy. Pod vlivem islámského umění se na portálech znásobuje počet velkých pletencových ornamentů, nazývaných *seldžucké pásmo*, řad šesti a osmicípých hvězdic a dekorativních stalaktitů. Objevují se motivy arménského venkova, byzantské, západní, gruzínské i islámské.

8.1 Kačkarsy

Více než v sochařské výzdobě kostelů se arménští umělci realizovali v tvorbě kamenných stél s křížem – kačkarsů. Toto specificky arménské umění zaměstnalo sochaře natolik, že území Arménie dnes pokrývá tisíce různých kačkarsů, aniž by existovaly dva identické exempláře. Staly se jakýmsi symbolem arménského křesťanství a arménští mistři si dávali velkou práci s tím, aby nikdy nezopakovali stejný vzor, takže každý kačkars je originálem.

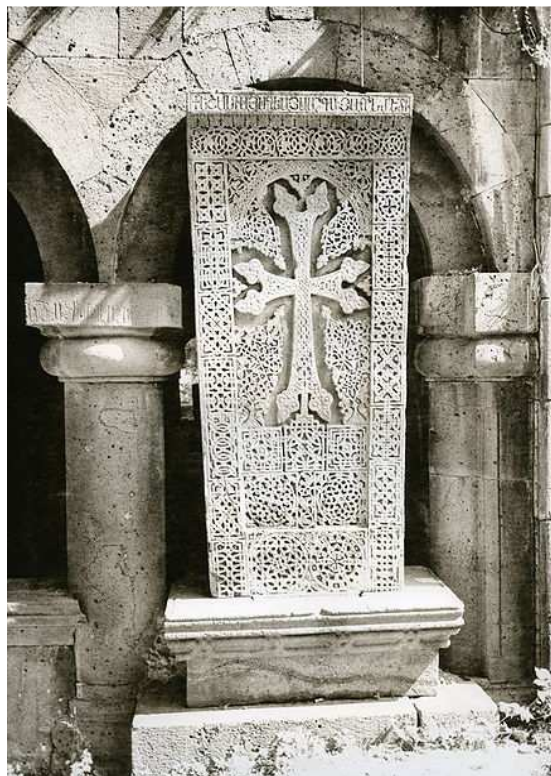
Většinou se jedná o pohřební monumenty vztyčené v blízkosti hrobky či mauzolea, nesoucí nápisy, které žehnají duši zemřelého. Někdy kačkarsy slouží k připomenutí významné církevní či světské události, jako např. založení kostela či kláštera, smrt či narození panovníka, válečná vítězství apod. V Arménii můžeme nalézt kačkarsy stojící samostatně nebo ve skupině a méně často existují i jako součást fasády. Bývají orientovány stejně jako kostely směrem k východu, zdobenou stranou nastavenou k západu. Jejich výška je různá, průměrně měří 1,5 metru, ale některé dosahují až 6 metrů.

První kačkarsy se objevily v regionu královského města Ani na konci 9. století.

Vyznačovaly se spíše jednoduchostí ornamentů, které se postupem času stávaly stále složitější a bohatší. Nejstarší kačkarsy měly oválný či zaoblený tvar, který během 11. století změnil na tvar obdélníkový. Na každém kačkarsu je vyryt kříž ozdobený většinou rostlinnými a geometrickými ornamenty.

Obrázek 62: Kačkars z roku 1291, Haghartsin

Obrázek 63: Kačkars v Sanahinu

Vedle uměleckého ztvárnění je na kačkarsech zajímavá jejich symbolická rovina. Kříž není nástrojem utrpení Krista, jehož arménští umělci téměř nikdy nezobrazují, ale symbolem vítězství nad smrtí. Kačkarsy pro věřící představují svaté znamení kříže a oživující znamení Boha stvořitele. Proto jsou na kačkarsech kříže znázorňovány jako stromy života a z jejich patky pučí výhonky. Uctívání kříže jakožto svaté znamení stojí v opozici kultu obrazů, ve kterých Arméni viděli cizí praktiky vlastní Byzanci.

Stejně jako arménské stavby jsou i kačkarsy zhotovovány z vulkanického tufu a bazaltu. Kříž bývá většinou lemován basreliéfy, na kterých můžeme pozorovat vliv islámského umění. Časté jsou např. řady šesti a osmicípých hvězd. Na druhou stranu muslimové se uměním kačkarsů inspirovali při tvorbě svých náhrobních kamenů.

9. Závěr

Arménská architektura v současné době vzbuzuje ve světě velký ohlas. Pro západní Evropu a Spojené státy znamenal vznik samostatné Arménie v 90. letech 20. století nový impulz k oživení zájmu o arménskou kulturu. Vědci mají nyní možnost přímého kontaktu s arménskou architekturou a uměním, probíhají archeologické výzkumy, postupně se začínáme seznamovat se stále větším počtem historických památek křesťanské Arménie.

Evropany na arménské architektuře fascinuje zejména její starobylost. Nikde na světě nenajdeme tolik raně středověkých křesťanských staveb soustředěných na tak malém území. I přes zeměpisnou polohu a společnou historii s Asyřany, Urartejci, Peršany, Araby a Turky musíme zařadit Armény do evropské kultury. Jejich jazyk patří do indoevropské skupiny a přinejmenším v raném období křesťanství Arméni nesporně přispěli k rozvoji západní společnosti. Arménští křesťané sdíleli s ostatními křesťany společné hodnoty a ideje, a proto se jich týkaly i politické a vojenské důsledky. Obklopeni islámskými národy si Arméni museli své náboženství úporně bránit a dalo by se považovat za zázrak, že se jim ho podařilo zachovat až do současnosti.

Křesťanství se v Arménii stává oficiálním státním náboženstvím už v roce 314, v době, kdy arménští králové podléhají římské nadvládě. Inspirační zdroje základních prvků arménské architektury tedy nalézáme v římském stavebnictví, ale zároveň nesmíme zapomenout na neustálý vliv sousedního Íránu. Další vývoj arménské architektury probíhal z důvodu politické a hlavně náboženské izolace autonomně. Po odmítnutí závěrů chalcedonského koncilu se arménská církev dostává do nepřátelského stavu nejen vůči islámským zemím ale i v rámci křesťanské církve.

Politická a náboženská izolovanost arménské kultury společně s geografickými podmínkami daly ve 4.-6. století vzniknout výjimečnému architektonickému stylu, který se během středověku jen málo měnil a jehož základní prvky arménští stavitelé zachovávají dodnes. Typický arménský kostel je postaven z vulkanického tufu růžové či šedé barvy na půdorysu řeckého kříže s kupolí. Neomráčí nás svou velikostí ani bohatou sochařskou výzdobou. Stavba je kompaktní a jednoduchá, dispozičně řešená tak, aby odolala zemětřesení.

Většina kostelů se v současnosti bohužel nachází ve velmi špatném stavu. Některé se působením času rozpadly, jiné trpí poměrně častým rozkrádáním stavebního materiálu, který obyvatelé vesnic používají při stavbě svých domů. Na mnoha kostelech tak chybí obložení tufovými deskami a dnes můžeme obdivovat už jen jejich obnaženou konstrukci. Až na několik málo výjimek jsou opuštěné a bohoslužby se v nich nepraktikují. Od počátku 90. let se objevují snahy o opravu některých památek ze strany arménské diaspory a několik významných staveb přijala pod svou ochranu organizace UNESCO³².

V této diplomové práci jsem se pokusila o popis a interpretaci vývoje arménské architektury od předkřesťanského období po vrcholný středověk. V samostatné kapitole jsem zpracovala charakteristiky jednotlivých středověkých klášterů, které se nacházejí na území současné Arménie a Náhorního Karabachu³³. Většinu z těchto klášterů jsem navštívila osobně, což mi usnadnilo práci s odbornou literaturou a pomohlo mi lépe se orientovat v celé problematice. Protože v českém jazyce neexistuje ucelená publikace o Arménské architektuře, čerpala jsem z francouzsky a anglicky psaných zdrojů, ve většině případů pocházejících od autorů z prostředí arménské diaspory.

Vzhledem k rozsahu diplomové práce nemohlo být jejím cílem postihnout zvolené téma v celé své šíři. Snažila jsem se podat základní přehled, který by mohl sloužit jako úvod do problematiky, která v české literatuře zatím není komplexně zpracována.

---

³² Jedná se o kláštery Haghpat, Sanahin, Geghard a katedrálu a kostely v Ečmiadzinu.

³³ Jedinou výjimkou je klášter Gladzor, o kterém se neví, kde přesně stál.

10. Literatura

BABAYAN, Yuri. *Armenian History* [online]. 2001-2002 [cit. 2008-01-14]. Dostupný z WWW: <<http://www.armenianhistory.info>>.

BRENTJES, Burchard. *Arménie : Trois mille ans d'histoire et de Culture*. Dr. Milada Kouřimská. Praha : Vyšehrad, 1976.

DEDEYAN, Gérard. Histoire de l'Arménie et de la nation arménienne : Des origines au Moyen Age. *Les Dossiers d'Archeologie*. 1992, no. 177.

DONABEDIAN, Patrick. Art et culture : Au royaume de la pierre: architecture, sculpture. *Les Dossiers d'Archeologie*. 1992, no. 177.

Encyklopedie starověkého předního východu. Praha: Nakladatelství Libri, 1999.

KOUYMJIAN, Dickran. *Armenian Studies Web: The Arts of Armenia* [online]. Lisbon : Calouste Gulbenkian Foundation, 1992 [cit. 2008-02-05]. Dostupný z WWW: <<http://armenianstudies.csufresno.edu>>.

MAHE, Jean-Pierre. Art et culture : La langue et la littérature. *Les Dossiers d'Archeologie*. 1992, no. 177.

MOURADIAN, Claire. Histoire de l'Arménie et de la nation arménienne : D'une indépendance à l'autre. *Les Dossiers d'Archeologie*. 1992, no. 177.

NAZARYAN, Gevorg. *Armenian Highland : Architecture of Armenia* [online]. 1997-2005 [cit. 2008-01-14]. Dostupný z WWW: <<http://www.armenianhighland.com>>.

REDGATEOVÁ, Anna Elizabeth. *Arméni*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003.

TALBOTOVÁ RICEOVÁ, Tamara. *Umění Střední Asie*. Praha: Odeon, 1973.

TER MINASSIAN, Anahide. Histoire de l'Arménie et de la nation arménienne : La renaissance arménienne. *Les Dossiers d'Archeologie*. 1992, no. 177.

THIERRY, Jean-Michel. *L'Arménie au Moyen-Age*. b.m.: Zodiaque, b.r. (2000).

THIERRY, Jean-Michel, DONABÉDIAN, Patrick. *Les Arts Arméniens*. Paris : Editions Citadelles, 1987.

ŠAGINJAN, Vagaršak, *Dějiny Arménie od počátku až do roku 2000*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2001.

11. Seznam zdrojů obrazových příloh

Obrázek 1: www.intute.ac.uk/worldguide/html/813_map.html

Obrázek 2: <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Urartu743.png>

Obrázek 3: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Armenian_Empire.png

Obrázek 4: http://armenianstudies.csufresno.edu/iaa_architecture/images/etchmiadzin_04_large.jpg

Obrázek 5: www.armeniapedia.org/index.php?title=Cilicia

Obrázek 6: armenianstudies.csufresno.edu/.../ani.htm

Obrázek 7: armenianstudies.csufresno.edu/.../ani.htm

Obrázek 8: <http://www.flickr.com/photos/alexanyan/3307657772/>

Obrázek 9: www.answers.com/topic/armenian-language

Obrázek 10: http://armenianstudies.csufresno.edu/iaa_architecture/sanahinbridge.htm

Obrázek 11: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Geghard_dome.jpg

Obrázek 12: THIERRY, Jean-Michel. L'Arménie au Moyen-Age. b.m.: Zodiaque, b.r. (2000), s. 329

Obrázek 13: THIERRY, Jean-Michel. L'Arménie au Moyen-Age. b.m.: Zodiaque, b.r. (2000), s. 331

Obrázek 14: www.sacredsites.com/europe/armenia/armenia.htm

Obrázek 15: http://armenianstudies.csufresno.edu/iaa_architecture/ererouk.htm

Obrázek 16: THIERRY, Jean-Michel, DONABÉDIAN, Patrick. Les Arts Arméniens. Paris : Editions Citadelles, 1987, s.

Obrázek 17: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Echmiadzin-hripsime.jpg>

Obrázek 18: http://armenianstudies.csufresno.edu/iaa_architecture/odzun.htm

Obrázek 19: http://armenianstudies.csufresno.edu/iaa_architecture/odzun.htm

Obrázek 20: http://armenianstudies.csufresno.edu/iaa_architecture/etchmiadzin.htm

Obrázek 21: http://armenianstudies.csufresno.edu/iaa_architecture/etchmiadzin.htm

Obrázek 22: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/66/Sanahin_monastery.jpg

Obrázek 23: <http://www.virtualani.org/cathedral/index.htm>

Obrázek 24: <http://www.virtualani.org/cathedral/index.htm>

Obrázek 25: <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Haghartcin.jpg>

Obrázek 26: <http://www.virtualani.org/cathedral/index.htm>

Obrázek 27: <http://www.virtualani.org/cathedral/index.htm>

Obrázek 28: <http://portfolio.am/index.php?p=20&l=eng>

Obrázek 29: <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Sanahin-Library.jpg>

Obrázek 30: http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Armenia_Haghat.jpg

Obrázek 31: http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Kloster_Tatev_P1010096.jpg

Obrázek 32: <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4d/Dadil.jpg>

Obrázek 33: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/23/Dadivank_inscription4.jpg

Obrázek 34: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Dadivank_fresco.JPG

Obrázek 35: <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Dadivank-khachkars2.jpg>
Obrázek 36: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Gandzasar_Monastery1.jpg
Obrázek 37: <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Gandzasar2.jpg>
Obrázek 38: http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Geghard_Monastery.jpg
Obrázek 39: http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Geghard_3.jpg
Obrázek 40: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Geghard_astvatsatsin_portal-IMG_2533.JPG
Obrázek 41: <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Goshavank1.jpg>
Obrázek 42: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Floorplan_goshavank.jpg
Obrázek 43: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Raffi_kojian-goshavank-IMG_0479.JPG
Obrázek 44: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Khatchkar_at_Goshavank_Monastery_in_Armenia.jpg
Obrázek 45: <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Nathaghartsin.jpg>
Obrázek 46: <http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Haghpat-Nshan.jpg>
Obrázek 47: http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Haghpat_Surb_Nshan_gavit_1.jpg
Obrázek 48: <http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Haghpat-zvonik.jpg>
Obrázek 49: http://www.armeniapedia.org/index.php?title=Image:Noravank_with_cliffs-DPC_0186.JPG
Obrázek 50: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Noravank-astvatsatin-facade-details-IMG_2037.JPG
Obrázek 51: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Noravank-Karapet-facade-IMG_2016.JPG
Obrázek 52: http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Noravank_-_plan.gif
Obrázek 53: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Sanahin_Monastery.jpg
Obrázek 54: http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Sanahin_Salvador_1.jpg
Obrázek 55: http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Sanahin_Mare_de_Deu_gavit_1.jpg
Obrázek 56: http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Tatev_Monastery_from_a_distance.jpg
Obrázek 57: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Tatev_monastery.jpg
Obrázek 58: http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Kloster_Tatev_P1010097.jpg
Obrázek 59: http://www.tatev.org/Tatev%20new%20pages/historic_monastery_plan.htm
Obrázek 60: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Zvartnots_img_6971.jpg
Obrázek 61: http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Zvartnots_img_6957.jpg
Obrázek 62: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Khachkar-raffi_kojian-IMG_0513.JPG
Obrázek 63: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Sanahin_-_Detail.jpg

Jméno uživatele bydliště	Katedra (pracoviště)	Název textu v němž bude zapůjčená práce využita	Datum, podpis

Jméno uživatele bydliště	Katedra (pracoviště)	Název textu v němž bude zapůjčená práce využita	Datum, podpis